ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵԱՑ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1879

ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄՈՒՆՔ
Ո՞ՐՆ Է ԱՄԵՆԷ ՕԳՏԱԿԱՐ ԳԻՏԵԼԻՔԸ
ԼՈՐԻՆ ԳԱԼԻՊԱՑԵԱՆ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՔԸՂԱՔԱԿԱՆ

ԶՄԻՒՌՆԻԱ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԷՏԷԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

Թ. ՏԱՐԻ 1879 ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Կիլիկեան Ընկերութեան Գործադիր Ժողովը պարտ անձին կը համարի այսօր Ձեր պատուական թերթին միջոցաւ ծանուցանել մեր Զմիւռնիայի սիրելի աղջայնոց թէ ամսոյս (Հոկտեմբեր) 20ին, շաբաթ օրը, Պ. Յովհաննէս և Տիկին Եպրոս Նաքաշեաններն Հաճէն ուղևորեցան Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հօր մատնատոր յանձնարարական կոնդակովը, Պարոնը՝ Հաճրնոյ Կիլիկեան Վարժարան տղայոց, Կիլիկեան Վարժարան օրիորդաց և Կիլիկեան Նախակրթարան երեք կրթական հաստատութեանց իբր ընդհանուր Տնօրէն-Դասատու, և Տիկինը՝ մանաւորապէս իբր Վարժուհի Կիլիկեան Վարժարանի օրիորդաց։

Արդէն ծանօթ է թէ Կիլիկեան Ընկերութիւնը իւր առաջին կրթական հաստատութիւնը Հաճընոյ մէջ հիմնած է ասկէ 9 տարի յառաջ Հաճընոյ Վարդանեան Ընկերութեան անուան տակ։ և կրնայ պարծենալ թէ իւր կրթական այս երկսեռ յարկերն բաւական պտուղներ նուիրած են Ազգին, որոնցմէ ոմանք ցայսօր մեր Հաճընոյ վարժարանաց մէջ, ոմանք Կիլիկիոյ զանազան կողմերը թէ դպրոցներու և թէ Տէրութեան պաշտօններու մէջ և ոմանք ալ նոյն իսկ Կիլիկիայէն դուրս զանազան ազգային վարժարաններու մէջ օգտակար եղած են Ազգին։ Առ այս իբր ապացոյց ուրախութեամբ կը հրատարակեմք հետեւեալ նամակը զոր մեր Հաճընոյ Վարդանեան Վարժարանի նախորդ Սաներէն Պ. Մինաս Թուրսարգիսեանց մեզ ուղղած է Պաղտատէն սեպտեմբեր 5 ամսաթուով.

«Բարեջան Անդամք Կիլիկեան Ընկերութեան
'ի Կ. Պոլիս.

«Ազգասէր Տեարք,

«Ընկերութեանդ շնորհիւ ուսումն առած եմ և այժմ կը փափաղիմ Ընկերութեանդ հաստատելիք վարժարաններէն միոյն մէջ պաշտօն վարելով պարտքս վճարել Ձեզ և սիրելի Ազգիս։ Երկու օրէն կը մեկնիմ Պաղտատէն և 'ի Տիգրանակերտ կը մնամ Ձեր պատասխանին։ Ազգութեան ոգի, հայրենեաց սէր և եղբարցս ծառայելու փափաղ չեն պակսիր յիս։ Կարող էք յօգուտ և 'ի պատիւ Ընկերութեանդ գործածել իմ այս ղպացումներս, որովք մնամ

(Ստորագրութիւն)
«ՄԻՆԱՍ Ց. ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆՑ»

Այդ Պարոնը յանձնարարուած է մեզ նաև Հաճընոյ վարժարանայ նախորդ Տնօրէն–Դասատու Պ. Մ. Սվաճեանի կողմանէ որ 'ի Պաղտատ կը դասախօսէ այժմ և որ իւր առ Ընկերութիւնս ուղղած մի գրութեան մէջ հետեւեալ կերպով կը խօսի անոր վրայ.

«Պ. Մինաս Թուրսարգիսեանցն բնիկ Հաճընցի երիտասարդ մ'է, որ իւր այբ բէն գիմն ստացաւ Հաճընոյ Վարդանեան Վարժարանին մէջ, և զարմանալի յաջողակութեամբ յառաջանալով կատարեալ ուսաւ հոն իմ դասատուութեամբ՝ հայերէն և թուրքերէն լեզուներն, և բաւականին ֆրանսերէն։ Նաև թուաբանութիւն, պատ-

մութիւն, աշխարհագրութիւն և այլն, և ապա բաւական ժամանակ ևս երբեմն Վարդանեան և երբեմն Վարդուհեան օրիորդաց վարժարանին մէջ օգնական դասատուութեամբ գործածեցի զինքն 'ի Հաճըն։ Հաճընէն մեկնելէս յետոյ, այդ Պարոնն ժամանակ մը Պ. Մարտիրոս Պօյաճեանի, իւր մէկ ուրիշ ընկերակցին հետ կառավարեց նոյն երկսեռ վարժարաններն, մինչև որ յաջորդեց մեզ Պ. Մելքոն։ Անկից վերջն Պ. Մինաս Պէրէճիկ քաղաքն դասատու եղաւ երկու տարւոյ չափ, և հուսկ ապա Հալէպի վարժարանին դասատուութեան հրաւիրուեցաւ։ Ասկէ ալ քիչ առենէն Պաղտատի մէջ ինձ օգնական դասատու մը պէտք ըլլալով՝ զինքն 'ի Պաղտատ հրաւիրեցի. բայց ափսո՜ս որ այդ ազատ լեռանց ու հովասուն վայրաց մէջ ծնած ու սնած երիտասարդին համար բոլորովին վնասաբեր եղաւ այս քաղաքի գժոխմբեր օդն, և Տօքթօր Մուրատեանի խորհրդովը վերջապէս տարի մը յետոյ մեկնիլ հարկ եղաւ այս քաղաքէն։»

Խմբագրապետ Տէր,

Այս և ասոր նման արդիւնքներն բաւական մեծ ապացոյց մ'են թէ Ազգին առ Ընկերութիւնս ըրած առատաձեռնութիւնները ապարդիւն չեն մնացած։ Ես առ այս իբր կրկին ապացոյց կրնամք յառաջ բերել Ընկերութեանս Հաճընոյ մէջ կարգած Խնամակալին սեպտեմբեր 20 ամսաթուով մեզ ուղղած գրութիւնն որ հետևեալ կերպով կը տեղեկագրէ.

«Այս օրերս Մեծին Բրիտանիոյ Տէրութեան կողմանէ վերակարգեալ Կեսարիոյ Փոխ-Հիւպատոս Վսեմ. Հարրի Քուք'ը և իւր Թարգման Կեսարացի Մեծ. Գէորգ էֆէնտի Փրէնկեանը Հաճըն գալով մեր Վանքը հիւր եղան, և ըստ կարողութեան քաղաքիս պէտք եղած հիւրնկալութիւնը ցանելէն վերջը, երրորդ օրը Նորին Վսեմութիւնը, Թարգման էֆէնտին, Տեղւոյս Առաջնորդ Գեր. Պետրոս Սրբազանը, 'ի միասին Վարժարանիս այցելութիւն մը տուին։ Նորին Վսեմութիւնը աշակերտներէն Թերզեան և Էքմէքճեան պատանիները կանչելով՝ Համասարածի վրայ հարցումներ ըրաւ, և ինքն ոտքի կայնած տախտակին վրայ իւր ձեռօք թուաբանական խնդիրներ գրելով, և գաղղիարէն ու տաճկերէն գիր գրել տալէն 'ի զատ՝ Թարգման էֆէնտին ալ դասական հարցումներ ըրաւ, և ըստ բաւականին պատասխան առնելէ յետոյ՝ հրամայեց որ երգեն։ Աշակերտք ալ «Նուիրագործ է Հայրենիք» երգը երգեցին։ Այնուհետև Նորին Վսեմութիւնն սկսաւ. Նախ Վարժարանիս շէնքը,

բարեկարգութիւնը, յետոյ գովից աշակերտաց յառաջդիմութիւնը, շնորհակալութիւն մատոյց Կիլիկեան Ընկերութեան, պատուեց գ-պատու Պ. Մելքոնը ձեռքը սեղմելով, և 'ի շնորհս Ձեր . . . Ընկերութեան շնորհակալութիւն մատոյց նաև խնամակալութեան և բոլոր աշակերտաց։ «Ձեր Վարժարանին կանոնաւորութիւնն ու յառաջդիմութիւնը, ըսաւ, պիտի գրեմ Փարլամէնթին, և յուսով եմ որ կրկին գալստեանս աւելի յառաջադէմ պիտի տեսնեմ զայն, և այն ժամանակ աւելի մեծամեծ հարցումներ պիտի ընեմ աշակերտաց,» ըսելով բաժնուեցաւ։ Նոյն օրը մեր ազգային երեւելիներէն մէկուն տունը խնձոյք մը տրուեցաւ յանուն Ազգին, և միւս օրը առաւօտեան ժամը մէկին քաղաքէս բաժնուեցաւ դէպ 'ի Կեսարիա։ Տեղւոյս Տեղակալը, իշխաններէն մին և նուաստս Ճամբեցինք զինքն քաղաքէս կէս ժամ հեռու. նոյն տեղն ալ դարձեալ գոհութիւն մատոյց վարժարանիս վրայ և յետոյ բաժնուեցանք։»

Ընկերութիւնս իւր ցարդ ըրած ջանից ու ղոհողութեանց արդիւնքները վայելելու բաղդն ունենալով և իւր Հաճընոյ երեք կրթական հաստատութիւններն աւելի յառաջադէմ վիճակի մը մէջ գտնելու ստիպողականութիւնը նկատողութեան առնելով պարտաւոր էր իւր վարժարանաց ասպիճանը աւելի բարձրացընել, ինչ որ արդէն վաղուց զգացած էինք, սակայն երկու զօրաւոր արգելքներ մեր ջերմ փափագները կը սաեցընէին, մին դրամ, միւսը՝ այնպիսի գասատու մը գտնել որոյ կինն ևս վարժուհի ըլլալու արժանաւորութիւններովը օժտեալ ըլլար։ Ժամանակը իւր պարագաներովը յաղթեց սակայն այս երկու դժուարութեանց ալ։ Ժողովրդին ազգային գործերու համար առատաձեռնութեան յօժարակամ ուրամագրութիւնը մէկ կողմէն, մեր ջանքերն ու Նաքաշեաններու հայրենասէր պատրաստականութիւնը միւս կողմէն պակեցին. վերջապէս թէ՛ մեր փափագներն և թէ՛ մեր Հաճընցի ուսումնակիրթ ազգայնոց իղձերը։

Կիլիկեան Ընկերութիւնը իւր այս ընտրութեամբը բարեբաղդ կը համարի ինքզինք. զի Պ. Յովհաննէս Նաքաշեան քաղաքիս Մեղսլուրեան բարեհամբաւ վարժարանի Ընդհանուր Տնօրէն–Դասատու և իւր կինը նոյն յարկին մէջ Վարժուհի ըլլալով բաւական երաշխաւորութիւն մ'է իրենց արժանաւորութեանց 'ի մասին հմտութեան բարոյականի, վարուց ու բարուց։ Երկուքն ալ հայերէնի և ֆրանսերէնի հմուտ. Տիկին Նաքաշեան ծանօթ նաև դաշնակի և ձեռագործի։

Մեր այս տնօրէնութեան օգտակարութիւնը բացատրութեան կարօտ չը լալը դիտնալով, հանդերձ՝ աւելորդ չեմք համարիր մեր Հաճընոյ վարժարանաց Պ. Խնամակալին միևնոյն նամակէն հետևեալ տողերը մեր Զմիւռնիացի ազնիւ և հայրենասէր ազգայնոյ ուշադրութեանը յանձնել.

«Նախորդ դրութիւնդ առնելէս յետոյ, երբ Բողոքականք լսեցին Ձեր Հաճընոյ վրայ ունեցած սէրը և Ազգին յառաջդիմութեան փոյթը, աւելի նախանձած կը ջանան իրենց վարժարանները բազմացընել և գոլէջ մը բանալ, որպէս զի առնին զՀայոց զաւակունս տանին միսիոնարաց սառած դիրկը նետեն, որ մարի նոցա սրտին մէջ ոգոյացած ազգութեան սիրոյ աղբիւրը։ Այդ մասին ևս անհոգ եմ, վասն զի 'ի շնորհս Կիլիկեան Ընկերութեան նոցա տասը վարժարանէն աւելի յառաջադէմ պիտի հանդիսանայ Կիլիկեան Ուսումնարանը։ Եթէ աշակերտք քննութեան ենթարկուին՝ անոնց առաջին աստիճանի աշակերտք մեր երրորդիներին չեն կարող պատասխանել, ինչպէս որ տեսած եմք քննութիւն տուած ատենին։ Ամենեին ուսումն չունենալով՝ մի միայն Պօղոս Պետրոս Առաքեալները կը քարոզեն խեղճերը։ Նաև կը խոստանաք աւելի բարձր և արժանաւոր դասատու մը ղրկել, այս մասին թէ նուաստս և թէ բոլոր տեղւոյս ազգայինք յանհունս գոհ պիտի ընէք։ Քաղաքիս Բողոքականք խեղճ ազգերնիս որսալու համար միսիոնարաց ոգւով լեցուած քանիցս օրիորդ ու տիկին վարժուհիներ բերած ու վարժարաններ բացած են։ Եթէ մեր օրիորդաց վարժարանը լաւ շարունակէ ու աւելի բարեկարգ վիճակ մ'առնէ, անշուշտ մեր ազգայնոց օրիորդք ալ հարկ չպիտի տեսնեն անոնց վարժարանները յաճախել։ Այս պատճառաւ ահա ամենէն աւելի օրիորդաց վարժարանը պէտք է մեզ. բայց հոս Տիկին Մանուկեանէն արժանաւոր աւելի ուրիշ վարժուհի մը չգըտնուելուն համար՝ ուսումնական, ձեռագործութեան հմուտ ու բարոյականի տէր վարժուհի մ'անպատճառ պէտք է ղրկել այդ կողմէն, Ազգին ապագան պաշտպանելու համար. վասն զի քաջ գիտէք որ Ազգի մը յառաջդիմութիւնը արականէն աւելի իգական սեռի դաստիարակութենէն կախեալ է։ Ուստի կ'աղաչեմ որ այս մասին լաւ մտածելով՝ վարժուհի մ'ալ օր առաջ փութայք ղրկել։»

Մեր Մեծ. Խնամակալին պահանջները, ինչպէս որ տեսնուեցաւ, լրացուցած եմք արդէն։ Բայց Կիլիկիոյ մէջ քանի քանի քաղաքներ ու գիւղեր կան դեռ ևս որք մտաւորական մշակութենէն բոլոր

ղովին զուրկ՝ անզգայութեան մէջ կը խորդան։ Առ այս իբր ապացոյց կը փութամք Ձեր Մեծ. Ընթերցողաց ուշադրութիւնը հրաւիրել հետագայ կէտերուն վրայ զորս մեր Հաճընի վարժարանաց նախորդ Տնօրէն Պ. Մ. Սվաճեանի նոյն գրութենէն քաղած եմք, և որք կարող են բաւական գաղափար մը տալ մեր Կիլիկեցի ազգայնոց կարօտութեանցը վրայ.

«Ներեցէք, կը գրէ Պ. Սվաճեան, որ իմ անձնական փորձառութեամբս գիտցածս ու լսածս ըսեմ Կիլիկեան. . . Ընկերութեան։ Կիլիկիոյ մէջ ամենէն աւելի ուսման պէտք ունի Վահկայ գիւղը (նախնի Վահկայ ամրոցը) ուր երեք հարիւր տուն Հայ կայ մէկ եկեղեցիով. ժողովուրդը թէև սրտոտ, արի ու աներկիւղ, բայց իսպառ անտարբեր ազգութեան զգացմանց. մինչև իսկ լեզունին կորսընցուցած՝ թուրքերէնով կը վարուին այդ անվախ ու բնական քաջերն։ Երկրորդ ուսումնակարօտ տեղն է Միսիս գիւղաքաղաքը, վեց հարիւր տուն բնակչօք, Ատանայի մօտերը, Միջերկրականի ծովեզրէն դրեթէ մէկ օր վեր. այս տեղ ալ բնաւ ուսումն չկայ, և քաղաքի ամբողջ մանուկներ Սաղմոսն ունին իրենց ուսմանց վախճան ու լրումն. միայն այս տեղի օդն սակաւ ինչ վատառողջ է։ Երրորդն է Սիս քաղաքը, ուր եօթն հարիւր տան չափ Հայեր կան, միայն երկու հասարակ ընթերցանութեան վարժարան ունին։ Չորրորդն է Շար—Տէրէսի ըսուած նորաշէն Հայ գիւղը, Հաճընէն մէկ օր դէպ 'ի հիւսիս, հարիւր յիսուն տուն Հայով. կիսաշէն եկեղեցի մ'ունին, դպրոց ի՞նչ ըլլալը լսած չեն, և կ'իմանամք թէ Բողոքականք ալ նորերս հաստատուած են։ Ուշադրութեան արժանի են նաև Զօք Մերզիվէն, Օճաքլը, Իւզէրլի, Երզին, Պախչէ և Էյպէզ գիւղաքաղաքներն որոց մէջ կը գտնուին հազար երկու հարիւր տան չափ Հայեր, անուս և անդաստիարակ. նա մանաւանդ Էյպէզ ուր իտալական վանք մ'ալ կայ, և ժողովուրդը եկեղեցի իսկ չունենալով՝ անդ կը յաճախէ։»

Ահա համառօտիւ մեր Կիլիկիոյ վիճակը 'ի մասին դաստիարակութեան։ Կը մնայ որ ամեն Հայ աչակցի մեզ որ առանց ժամանակի կորստեան դարման տանիմք այս աղէտից։

Գործ. Ժողովոյ Կիլիկեան Ընկերութեան

Ատենադպիր — Փոխ—Ատենադպիր

Տ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ — Տ. ՀԻՒՆՔԵԱՐՊԷՃԷՆՏԵԱՆ

Պ. Պոլիս, 31 Հոկտ. 1879

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄՈՒՆՔ

Արդէն յայտնի է որ՝ վերջին ժամանակներս՝ Անկլիոյ կառավարութեան Թուրքիոյ վերանորոգումներու մասին բռնած ազգու դիրքը քաւական շշուկ կ'հանէ և ուշադրութիւն կ'դրաւէ քաղաքական աշխարհի և եւրոպական մամլոյ մէջ։ Անկլիա կ'կարծէ թէ ժամը հասած է պնդել որ Բ. Դուռն ի գործ դնէ Պէրլինի դաշնադրին այն տրամադրութիւններն որ Ասիական Թուրքիոյ կ'վերաբերին։ Ուստի՝ իր դեսպանն, որ այնքան համակիր և ներողամիտ է Թուրքական իշխանութեան, կ'սկսի խլրտիլ և՝ ի հարկէ՝ իր ստացած հրահանգաց համեմատ՝ աւելի բարձր կ'խօսի Բ. Դրան մօտ, և թերևս իր խօսքին ոյժ տալու համար՝ անկլիական նաւատորմը հրաման կ'ընդունի որ ասիական ջրերը գալու համբայ եղնէ։ Ի՞նչ են այս յանկարծական փոփոխութեան պատճառները։ Դեռ տասն հինգ օր առաջ լորտ Սալզպըրի կ'մեղադրէր իր հակառակորդներն՝ որ անհամբերութեամբ կ'դանգատէին Թուրքական վերանորոգումներու յապաղման համար, և կ'յայտարարէր թէ՝ «Ահային ու աղէտալի պատերազմէ մ'ետք՝ երբ տէրութեան բոլոր եկամուտները սպառեցան, վերանորոգումներու գործադրութիւնն և ոստիկանութեան մը հաստատութիւնն, որ հարկաւ ստակի կարօտ է, բնականապէս պիտի ուշանան, առանց կասկած ձգելու Վեհապետի մ'անկեղծութեան վրայ, որ սոյն յապաղումը կ'պատճառէ։» Միթէ այս կարճ միջոցին մէջ՝ այս առարկութեան զօրութիւնը կորոշ դէպք մ'անցաւ, միթէ Թուրքիոյ դանձն յանկարծ լցաւ։ Ընդ հակառակն՝ դրամական տագնապն օրէ օր աւելնալու վրայ է, և Սըր Լէյարտ կ'բողոքէ դանձային նոր կարգադրութեան մը դէմ. արտաքին փոխառութիւնն անյոյս, առօրին ծախուց հասնելու համար ներքին մասնական փոխառութիւններն անբաւական և, ինչպէս անցեալ օր Թայմս կ'գրէր, Գանձուց պաշտօնեայն 1500 ոսկի անգամ մայրաքաղքին նեղանաւորներէ փոխ առնելու դժուարութիւն կ'գտնէր։ Կամ լորտ Սալզպըրի վերջապէս համոզուեցաւ որ մինչև յայսօր մէջ բերած դրամական տագնապի փաստը պատրուակ մ'էր, Թուրքիոյ հետ

միշտ հաշտ մնալու և անոր մէջ տիրած գեղծմունքը քօղարկելու իղձ մ'էր, կամ այս նոր դիրքը բռնելու համար քաղաքական նոր ու անդիմադրելի պատճառներ ունի։

Ըստ մեզ՝ դրամական նեղութեան պատճառն ըստ մասին անհիմն է, քանի որ կան բարենորոգումներ որ առանց դրամական մեծ զոհողութեան կրնան կատարուիլ, կան նաև այնպիսիներ որ եկամուտի նոր աղբիւրներ կ'բանան։ Զարմանալին այս է՝ որ Անգլիոյ պաշտօնէութեան պաշտպան թերթեր, և մասնաւորապէս Բէլ-Մէլ լրագիրն, Առաջին պաշտօնէին պատճառը մինչև ցայսօր կ'կրկնեն և անոր բռնած նոր ընթացքն անիմանալի ու վտանգաւոր համարելով, կ'ըսեն թէ Անգլիա իրաւունք չունի Թուրքիոյ վրայ ծանրանալու բարենորոգումներու մասին, թէ Անգլօ-Թուրքական պայմանագրին տրամադրութիւնները թէական են, թէ Պէրլինի դաշնագրին 61դ յօդուածին գործադրութեան հսկողութիւնը միայն իրեն չվերաբերիր, թէ Թուրքիոյ վրայ զինական ճնշումն վատ հետևանքներ կրնայ յառաջ բերել, այնպէս որ՝ Վեհապետին իշխանութիւնը բոլորովին կ'ջնջուի և Եւրոպացւոց ձեռքն կ'անցնի։ Սակայն այս առարկութիւններն ոչ միայն Օսմանեան Պետութեան կենսական օգուտներն ու շահերն անտես կ'առնեն այլ և թշնամական են, կոյր բարեկամութեան արդիւնք են, քանի որ Թուրքիոյ փրկութիւնն արմատական վերանորոգումներու մէջն է, քանի որ՝ երբ վեհապետական իշխանութիւնը կազմող տարրերը կ'քայքային, երբ կառավարութեան յարակից պաշտօններն անկատար կ'մնան, կ'քայքային նաև այդ տէրութեան հիմունքն։ Ուստի կառավարութեան մը բնութիւնն ու պաշտօնն անգիտել է առարկել թէ ժողովուրդներն անիշխանութեան մէջ տառապելու դատապարտուած են դրամական անձկութեան պատճառաւ։ Գրեթէ մի և նոյնն է ըսել թէ ժողովուրդները կարող են իրենց գլխուն ճարը նայիլ, քանի որ դաշնագիրներն անզօր, և երկրին կառավարութիւնն անկարող է վարել այն պաշտօնն որու կոչուած է։

Եթէ մէկ կողմէ այս նկատումներն և դաշնագրութեանց պահանջմունքն կ'ներգործեն Անգլիոյ պաշտօնէութեան վրայ, անտարակոյս կան նաև ուրիշ քաղաքական աւելի ծանր նկատումներ որ զինք իր նոր քաղաքականութեան կ'դրդեն։ Անշուշտ Անգլիա բարեկամ է Թուրքիոյ, բայց այս բարեկամութիւնն այնպիսի ծանր շահերու վրայ հիմնուած է որոց պաշտպանութիւնն, իբրև արևելեան, կամ

ինչպէս Սրբ Լէյարտ կ'ըսէ, իբրև մահմէտական սէրութիւն, էական մէկ պայմանն է։ Իր աչքին առջև՝ ոչ իսկապէս Հայաստան կայ և ոչ Քրիստոնեան, այլ Ռուսիա և Հնդկաստան։ Իր էական նպատակն ոչ այնքան Հայաստանի ու Փոքր Ասիոյ ժողովրդոց անդորրութիւնը կամ անկախութիւնն է, որքան այն տարրներուն պահպանութիւնն որ թերևս մօտալուտ ապագայի մը մէջ կրնան իրեն ծառայել։ Ուստի այդ տարերքը զօրացընելու միջոցները կ'մտածէ, թէև անոնց ընտրութեան մէջ սխալած լինիլն վերջէն պիտի ըմբռնէ։ Անկլիա՝ Թուրքо–Ռուսական պատերազմէն ետքն աւելի լաւ Հանչցաւ Ռուսիոյ քաղաքական ձկտումներն Արևելքի մէջ, և անոնց դէմ թումբ մը կանգնելու համար Անկլо–Թրքական թղթեայ ամրոցը հաստատեց, սակայն չկրցաւ հասկընալ թէ որ ժողովուրդներն աւելի կենսական թագուն ոյժ և քաղաքակրթիչ տարրներ կը պարունակեն, և միայն արտաքին անկանոն զօրութիւն մը, խառն հրոսակներու բազմութիւն մը՝ կենսականութեան նշան ու չափ նկատելով՝ այդ զօրութիւնն ու բազմութիւնը ներկայացընող տարրն աւելի պաշտպանեց, և անոր վրայ հիմնեց ապագայ գիմադրութեան մը յոյսը, առանց ի նկատի առնելու Թուրքական յամառ և հնասէր ոգին, որ ամեն առթիւ պիտի ըմբոստէր այդ դաշնադրական բարեկարգումներու դէմ, որոց գործադրութիւնը միւս կողմէ իր ոսոխին ամեն գիւանագիտական միջոցներով ի դերև հանելու տրամադիր կ'երևէր։

Եւ արդարև՝ մինչդեռ Անկլիա Պէրլինի դաշնադրութեան Եւրոպայի վերաբերող տրամադրութեանց գործադրութեան համար յատկապէս կ'աջակցէր միւս տէրութեանց, միշտ իր մեծ ոսոխին դրդմամբ նոր նոր կնճռներ իր առջև կ'ելնէին և ուշադրութիւնը կը դարձընէին յԱֆղանստան և այսպէս վերանորոգմանց գործն ի կախ թողլու գինք կ'ստիպէին, դէթ իր քաղաքականութեան նպաստաւոր պաշտօնեաներ Թուրքիոյ կառավարութեան գլուխն անցնելու ջանալով։ Սակայն այս աշխատութեան արդիւնքն կարճատև կ'մնայ, Ռուսիա ազատ ասպարէզ գտնելով կ'գործէ Թուրքիոյ մէջ, մինչդեռ Անկլիոյ պաշտօնէութեան ընդդիմադիր կողմն՝ որ անոր վրայ յարձակելու առիթ մը կ'փնտռէ միշտ, պատասխանատու կ'հրատարակէ զինք արևելեան գործոց անկերպարան վիճակին, բարեկարգումներու յապաղման, և կ'սպառնայ ազատական տարրը զօրացընել և գալիք երեսփոխանական ընտրութեանց հնարհիւ պաշտօնէութեան

փոփոխութիւն յառաջ բերել։ Պիքոնսֆիլտ՝ որ այժմ առաջին լեզուանի ու կծու ատենաբանը չէ, Պիքոնսֆիլտ՝ որ կ'ղղուշանայ իր քաղաքական ծրագիրը մինչև ցայսօր բացորոշ յայտնել, և իր արտաքին քաղաքականութիւնը կարևոր խնդիրներու վրայ բացատրութիւն տալ, ընդդիմադիր կողման ցոյցերուն անզգայ չկրնար մնալ և նոր զէնքեր կ'պատրաստէ իր պաշտօնէութեան նպաստաւոր ընտրութիւններ կատարել տալու և հասարակաց կարծիքն ու համարումը շահելու համար։ Թէև ինք ստէպ չերևիր հասարակային բեմի վրայ, իր պաշտօնակիցները՝ և մասնաւորապէս դիւրաբորբոք լորտ Սալզպըրի, կ'խօսին և իրենց արտաքին քաղաքականութիւնը կ'պաշտպանեն, ընդդիմադիր կողման դէմ, որու երևելի ներկայացուցիչներն են, լորտ Հարտինկդն, Արկայլի դուքսը, և Պ. Պրայթ, այս ժողովրդային տրիբունը։ Ասոնք կ'յորդորեն ազատական կուսակցութեան զանազան հատուածները՝ կենսական խնդիրներու վրայ միաբանիլ՝ սուր ու կծու սլաքներ արձակելով իրենց հակառակորդներու դէմ, որպէս զի գալիք ընդհանուր ընտրութեանց առթիւ կարող լինին մեծամասնութիւն մը գոյացնել Ազգային Խորհրդարանի մէջ և արդի պաշտօնէութիւնը տապալել։ Այս ատենախօսութեանց մէջ անտես չեն անցնիր Հայաստան և Հայք, սակայն նկատողութեան արժանի կէտն այս է որ, մինչդեռ ազատական կուսակցութեան գլխաւոր պարագլուխ՝ լորտ Հարտինկդն՝ թերևս իրաւամբ կ'պնդէ թէ՝ — Պէրլինի դաշնագիրն բնաւ չայլափոխեց Այի–Ստեֆանոյի պայմանագրին տրամադրութիւնները, թէ Ռուսիա իր նպատակին հասաւ, թէ «Պէրլինի յաղթանակները մի միայն ի թաս անկան ազգայնութեանց ձեռք ձգուած են» և կ'ամբաստանէ իր ոսոխն, լորտ Սալզպըրին՝ որ ի Մանչէսթէր ըսած էր թէ՝ — Երբ Անկլիոյ շահերը պահանջեն՝ իր արիւնն ու դրամը չխնայեր մինչև իսկ վատ կառավարութիւններ պաշտպանելու . . . թէ ինք լորտ Սալզպըրի համակիր է Թուրքիոյ ժողովրդոց վիճակին, բայց ասոնք դեռ տակաւ մանկիկներ են, առանց կազմակերպութեան, առանց տանդութեանց, և Ռուսիոյ դէմ դնելու անկարող . . . — մինչդեռ այսպէս կ'պարսաւէ կ'ըսենք արդի պաշտօնէութիւնն՝ լորտ Հարտինկդն կ'ուզէ որ Անկլիա անմիջամտութեան սկզբունքը պահէ և թողու որ Ռուսիա ուզածին պէս գործէ Արևելքի մէջ։ Իրաւի՝ այսպիսի անտարբեր կամ պլատոնական համակրութիւն մը մեզի համար նշանակութիւն չունի, և որչափ որ լորտ Սալզպըրի տրհամարհանքը կ'խօսի ստէպ

արեւելեան ժողովրդոց վրայ, ինչպէս նաեւ Հայոց ապիկարութեան վրայ, որչափ որ ցարդ եւրոպան արդիւնք մը չըներաւ իր քաղաքականութիւնն, որչափ որ քանի մ'ամիս առաջ՝ ամեն պատասխանատուութիւն իր վրայէն կ'ոռթուէր, սակայն այս իրաւ է որ՝ զոհելի կողմն ունի, նոր ընտրութեանց խրտուիլակն իր մտքին վրայ կ'ներգործէ եւ արդի պաշտօնէութիւնն անբասիր հանելու համար փնտռած զանազան խոլութեանց մէջ չմոռնար նոր փաստ մ'ալ աւելցնելու ջանալ, բարենորոգմանց խնդրոյն գործնական լուծում մը տալով։

Արդէն Անգլիոյ պաշտօնէութեան ձեռքը՝ Զուլուստանի պատերազմին յաջող վախճանն եւ Աֆղանստանի նուաճումն, որով լորտ Պիքընսֆիլտ պիտի կարենայ Հնդկաստանի գիտական սահման մը գծել, բաւական զօրաւոր զէնքեր են եւ ժամանակ կ'տան իրեն Եւրոպայի եւ ասիական Թուրքիոյ գործոց վիճակին վրայ աւելի հետաքննին ակնարկ մը ձգել եւ ժողովրդոց պիտոյքը զննելով՝ դարմաններ փնտռել։ Ուրիշ կարեւոր իրողութիւններ կ'գրգռեն զինք աւելի ազդու քաղաքականութեան մը հետեւելու Արեւելքի մէջ՝ քան ինչ որ էր առաջ, եւ նոր պարագաները օգուտ քաղելով՝ ծագելիք վտանգներն ու ազդեցութիւններն հակակշռել։ Գլխաւոր վտանգներն են նախ՝ Թուրքիոյ ու Ռուսիոյ մէջ համբաւուած գաղտնի պայմանադրութիւնն՝ որով ռուսական ներգործութիւնն ու կշիռն կրնար ծանրանալ թէ Թուրքիոյ կառավարական տնօրէնութեանց եւ թէ ժողովրդային զգացմանց մէջ, եւ այս համբաւին կերպով մը հաստատութիւն կ'տար Մահմուտ փաշայի պաշտօնի հանիլը. երկրորդ՝ Անգլիոյ խոստմներուն եւ զօրութեան վրայ անվստահութիւն մը, որ հետզհետէ թերեւս Ճարակէր ժողովրդոց մէջ եւ իրմէ հեռացնէր զանոնք։ Իսկ նպաստաւոր պարագայից մէջ նշանակութեան արժանի է Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ մէջ կնքուած դաշնադրութիւնը, զոր լորտ Սալզպըրի իբրեւ Նոր Աւետարան, իբրեւ ուրախալի լուր, կ'աւետէր անցածներս իր մէկ ատենախօսութեան մէջ, վասն զի անոր մէջ կ'տեսնէ Սլավեան փառամոլութեան դէմ հզօր թումբ մը եւ Թուրքիոյ արդի կացութեան եւ յարատեւութեան համար ապահովութիւն մը, թէեւ լորտ Հարթինկթըն ուրիշ կերպ կ'մեկնէ այդ Աւստրօ—Գերմանական դաշնագիրն եւ կ'գիտէ թէ՝ ապագային մէջ՝ թերեւս ի վնաս ազգայնութեանց՝ Աւստրիա՝ որ արդէն զանազան տարասեռ ժողովրդոց պարզապէս պահապանն է, ժառանգէ Թուրքիոյ երկիրներն եւ սահմանելիք ծանր բեռին ներքեւ Ճնշուելով Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ փա-

ռասիրութեան նոր որսեր ընծայէ։ — Դիտողութիւն՝ որ կուրկ է բոլորովին ճշմարտութենէ։

Բայց մեզի, Հայոց համար՝ կարևոր խնդիրն այս է, Անկլիոյ արդի պաշտօնէութիւնն, որ դժբաղդաբար օրէ օր իր աղդեցութիւնը կորուսելու վրայ էր արևելեան ժողովրդոց մէջ, գոնէ այս անդամ պիտի յաջողի՞ իրագործել տալ այն վերանորոգմունքն որոց համար շարունակ դրաւոր հրամաններ, քննիչներ կ'ուղղուին դաւառներն, առանց իսկական արդիւնք մը յառաջ բերելու։ Պիտի յարատևէ՞ վերջապէս իր նոր ընտրած քաղաքական ընթացքին մէջ, թէ ոչ կուսակցական խաղ մը կ'խաղայ, և ընտրութեանց փոթորիկն աւարտելէ և թերևս յաղթանակը տանելէ ետև, վերսին պիտի թաղուի իր առաջին անտարբերութեան մէջ, Անկլօ-Թրքական պայմանագիրն ու Պէրլինի դաշնագիրն ըստ հաճոյս մեկնելով։ Մենք չենք կարծեր։ Անկլիոյ պետական մարդիկ հասկրցած կ'երևին վերջապէս որ եթէ ուրիշ մի շատ Կիպրոսներ անդամ ձեռք ձգեն, անօգուտ է, երբ անոնց բնակիչներն՝ ակնկալուած իրաւունքն ու ազատութիւնը չտեսնելով, իրենցմէ կ'հեռանան սրտով ու մտքով, և աւելի ճարտար տէրութեան մը գիրկը կ'իյնան։ Ուստի արդէն Փոքր Ասիոյ ու Հայաստանի մէջ՝ անկլիացի հիւպատոսներ տեղէ տեղ կ'շարժին, կ'քննեն, ժողովրդոց պիտոյքը, դանդատներն ու խնդիրները կ'իմանան, կ'տեղեկագրեն, Ուլնիոյ բանտարկեալները կ'արձակուին, հայ Բայմաքամ մը կ'հաստատուի այն տեղ, տուրքն քսան հինգ հազար ղուրուշի կ'իջնէ, կ'ըսուի թէ Պէյքը փաշան ասիական Թուրքիոյ դաւառներուն վրայ ընդհանուր կուսակալ կամ բարենորոգմանց քննիչ կ'կարգուի, և Բ. Դուրն՝ ըստ երևոյթին՝ արամադիր կ'երևի այս անդամ Անկլիոյ սպառնական խորհրդոյ անսալ, և իր յօժարամտութեամբն անուղղակի կերպով անոր նպաստել, որպէս զի նոր ընտրութեանց ժամանակ նոր փաստ մ'ունենայ ինքզինք պաշտպանելու ազատական կուսակցութեան յարձակումներուն դէմ, որ՝ եթէ երբէք գործերուն դլուխն անցնի, հաւանական է որ Թուրքիոյ մասին՝ Պ. Կլատսդընի քաղաքական ծրագիրն, որ արդէն յայտնի է, իրականութիւն դտնէ, և ցարդ Անկլիոյ տեսապէս սահմանուած պաշտպանութեան գործն իրապէս ուրիշ մեծ տէրութեան մ'անցնի։ Եթէ դիւանագիտական պատշաճութիւնները չեն ներեր Անկլիոյ որ ի պաշտօնէ այս կիտին վրայ Բ. Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրէ, անտարակոյս անպաշտօն կերպով իմաց տրուած

է անոր որ նկատողութեան առնու Անկլիոյ արդի պաշտօնէից փոփոխութենէ յառաջ գալիք ծանր հետեւանքը Թուրքիոյ համար, պաշտօնէութիւն, որ Ճիշդը խօսելով՝ չըրաւ ինչ որ ինք մասնաւորապէս պարտաւոր էր ընել՝ կրկին դաշնադրութեանց վրայ կըռթնելով։ Եւ միթէ նոյն ինք լորտ Սալզպըրի՝ Մանչէսթէրի մէջ կերպով մ'այս հետեւանքն ակնարկած չեղա՞ւ՝ երբ յայտարարեց՝ ի նպաստ իր դատին, որ — Եթէ ներկայ Պիքօնսֆիլտի կառավարութիւնը փոխուի պիտի վրդովի բոլոր Եւրոպիոյ արտաքին քաղաքականութիւնը, պիտի խանգարէին բոլոր իր ըրածներն . . . — որմէ կ'հետեւի թէ Թուրքիոյ մէջ բռնած պաշտպանողական դիրքն ալ պիտի փոխուի և Կլատսթընի կամ Հարթինկթընի պատգամները պիտի ընդունի Թուրքիա, եթէ մին կամ միւսն Առաջին պաշտօնեայ լինի։

Թայմզ լրագիրն՝ որ Անկլեոյ կառավարութեան ջերմ պաշտպան է, առանց բացատրելու մեր ակնարկած ներքին պատճառներն որով Անկլիա այս միջոցիս յառաջ կ'անցնի դաշնադրութեանց գործադրութիւնը պահանջելու, կարեւոր յօդուած մը գրած է (Յոյ. 2/14) որու մէջ վերանորոգմանց սխալողականութիւնը կ'ցուցընէ։ Այս յօդուածին Հայոց վերաբերող մասն ամբողջապէս կ'թարգմանենք, համառօտելով միւս մասերն, որպէս զի ընթերցողն ինքնին գնահատէ Անկլիոյ կառավարութեան այժմեան դիրքը Թուրքիոյ նկատմամբ։ Անտարակոյս շարժում մը, եռանդ մը կայ Անկլիոյ կողմէ, բայց որպէս զի այս շարժումն արդիւնք բերէ, որպէս զի լինելիք բարենորոգմունքն, թէ վարչական, թէ դատաստանական և թէ ոստիկանական դրութեան մէջ՝ միայն թղթի վրայ չերևին, պէտք է որ արմատական լինին և ջնջուին այն խոչնդոտներն ու դաւերն որ իշխանութեան կեդրոնը կ'գտնուին։ Նախ կեդրոնը պէտք է ուղղել, որպէս զի անկից ծագած իրարու ներհակ հրամաններն ու հրահանգները բոլորակին վրայ եղած կարգադրութիւնները չխանգարեն, պէտք է որ Պէրլինի դաշնագիրը ստորագրող Տէրութիւններն՝ Արեւելքի մէջ իրենց ունեցած շահուց չզոհեն այլ և այլ ազգայնութեանց պիտոյքն ու իրաւունքը։ Թայմզ խստիւ կ'խօսի միայն Թուրքիոյ պաշտօնական մարմիններու կողմէ եղած դժուարութեանց վրայ, և չուզեր ակնարկ մը նետել նաև միւս տէրութեանց անտարբերութեան վըրայ։ Նա կ'ըսէ թէ այս միջոցիս Անկլեոյ կառավարութեան ընթացքն բաւական հոգ ու հնհնուք կ'ազդէ Թրքաց, առանց միւս

տերութեանց հետաքրքրութիւնն անդամ գրգռելու, թէ ի սկզբան ձայներ ելան իբր թէ Ալեհ. Սուլթանն Ռուսիոյ դաշնակցութեան մը մէջ ապաւէն պիտի փնտռէ և թէ միւս տերութիւններն պիտի չհանդուրժեն Անկլիոյ ստանալիք ազդեցութեան՝ Թուրքական Հայաստանի մէջ, թէ հաւանական է որ այս շշուկներն նոյն իսկ Թուրքերը կ՚հանէին որպէս զի ցոյց տան թէ Անկլիոյ սպառնալից պահանջմունքէն կ՚նեղանան, թէ այս ձայները դպրեցան և ամեն մարդ դիտեց որ Պ. Լէյարտի բռնած ընթացքն Անկլիոյ արդէն ունեցած կացութեան և Բ. Դրան վարմունքին հետևանքն էր, քանի որ Անկլիոյ կառավարութիւնն այլ ևս չկրնար տանիլ Ալեհ. Սուլթանի պաշտօնէից յամառութիւնն և դանդաղութիւնը, և թէ ժամանակն հասած էր այս կէտը բացորոշ յայտնելու առ որ անկ է, թէ ակներև է որ Թուրքիոյ պետական մարդիկ կարծեն թէ ամեն բան առաջուան պէս կրնայ շարունակուիլ, և ի բաց առեալ Խայրէտտին փաշան, որ փորձեց աւելի իմաստուն ընթացք մը բռնել, թէև չյաջողեցաւ, Կ. Պոլսոյ պաշտօնական մարդիկ դեռ ևս ցոյց չտուին վարչութեան և քաղաքականութեան ուրիշ դաղափար մը բայց միայն օրաձդել ինչ որ իրենք չարաշուք օրր կ՚անուանեն։ Յետոյ Թայմզ կ՚բացատրէ այս դիմադրութեան պատճառներն և՝ բարենորոգմանց յետաձգութենէ՝ կ՚վախնայ որ նոր տագնապ մը չծագի, վերջին պատերազմին գրգիռ տուող տագնապին նման։ Խաղաղութեան պայմանները կատարուեցան, և կ՚մնայ միայն Թուրքական վարչութեան վերանորոգումն։ Անկլիա այս կ՚պահանջէ, և ոչ ոք իրաւունք ունի այս ընթացքն անհաշտ աչօք նկատելու։ Պերլինի դաշնադրին 23դ յօդուածն յատուկ տրամադրութիւն մ՚ունի եւրոպական Թուրքիոյ գաւառներու կազմակերպութեան մասին, որ արդէն Կրետէի տրուած օրինաց պիտի նմանի՝ միշտ տեղական պահանջմունքն ի նկատի առնլով և միջազգային յանձնախմբի միջոցաւ քննուելէ ետև պիտի գործադրուին այդ օրէնքը։ Այսպիսի մասնաւոր տրամադրութիւն մը չկայ ասիական գաւառներուն համար։ «Սակայն, կ՚յաւելու Թայմզ, դաշնագրին 61դ յօդուածով խիստ սահմանական (stringent) յանձնարարութիւն մը կայ Հայաստանի նկատմամբ։ Բ. Դուռն յանձն առած է, «անյապաղ ի գործ դնել՝ հայաբնակ գաւառներու մէջ՝ այն ա«մեն բարենորոգմունքն որ տեղական պիտոյքը կ՚պահանջեն և ա«պահովելանոնց անդորրութիւնն չէրքէզաց ու քրդաց դէմ։» Նոյն յօդուածին մէջ յաւելցած է նաև որ Բ. Դուռն այս մասին ձեռք

առած միջոցները պարբերաբար պիտի յայտնէ միւս տէրութեանց, զորոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան։» Հետևապէս՝ բոլոր Եւրոպա իր պաշտպանութեան ներքև առած է Հայերն, և մէն մի տէրութիւն այս խնդրոյն մէջ իրաւունք ունի ձայնի մը։ Պէրլինի դաշնագրին առջև՝ այս է Վ. Սուլթանին պարտաւորութիւնը։ Յետոյ Անկլօ-Թրքական պայմանագիրը կ'ըսէ որպէս զի այս պարտաւորութեանց պակասը լեցնէ Օսմանեան տէրութեան միւս մասերուն նկատմամբ։ Ռուսիոյ ապագայ յարձակման դէմ պաշտպանելու խոստման փոխարէն, Վ. Սուլթանը կ'խոստանայ վերանորոգմունք հաստատել բոլոր ասիական գաւառներուն մէջ։ Յայտնի կ'երևի որ այս երեք որոշ խոստմանց ուժով՝ Բ. Դուռն կ'պարտաւորի այլ և այլ վերանորոգմունք ընել բոլոր իր Պեռութեան երկիրներու մէջ — բայց այս խոստմունքը մի և նոյն բնութիւնը չունին ամենուն համար։ Եւրոպայի ու Հայաստանի համար խոստումն բոլոր տէրութեանց հետ եղած է և ասոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով իրաւունք մ'ունին հսկելու խոստման գործադրութեան վրայ, իսկ Ասիոյ նկատմամբ՝ միայն Անկլիոյ առջև պարտաւորութիւն մը կայ։ Հայաստան՝ Ասիոյ մի մասը կազմելուն, խոստումն այս պարագայիս մէջ կրկնակի է, և հետևապէս Անկլիա կրկնապատիկ իրաւունք ունի պահանջելու խոստման գործադրութիւնը։ Ասկից աւելի բացորոշ խոստմունք չկրնար լինիլ, և պէտք է խոստովանիլ որ ծանր ու դժուարին պաշտօն մը կ'կնեն տկար ու աղքատացած կառավարութեան մը վրայ։» Եւ անկլիական լրագիրն այսպիսի ծանր պաշտօն մը գլուխ հանելու համար յաջողակ ու անկեղծ պաշտօնէից կարևորութիւնը ցոյց տալով՝ կ'պնդէ որ անոր մէկ քանի յաջողութեան գլխաւոր պայմաններն են հաստատ սկզբնաւորութիւն ու յարատև գործադրութիւն, և կ'խոստովանի որ ճշմարիտ սկզբնաւորութեան նշան մը դեռ տեսնուած չէ։ Արդարև՝ Հայաստանի քաղաքապահ զինուորութեան հրամանատար կարգուեր է վերջապէս անկլիայի մը (Պէյքր փաշա) և այս լաւ ու արդիւնաւոր քայլ մ'է, եթէ փոփոխութիւն չկրէ, սակայն դեռ ուրիշ քայլ մը չերևիր։ Ինչպէս Եւրոպա նոյնպէս Ասիա դեռ չեն վայելեր տրուած խոստումներուն արդիւնքն, և այսպէս բոլոր Օսմանեան պետութիւնն ինքն իր գլխուն ձգուած է աւելի մեծ շփոթութեան ու կործանման դիմելու։ Այս խորհրդածութիւններն ընելէն ետև՝ Թայմզ կ'ուզէ որ Անկլիոյ կառավարութիւնը Բ. Դռնէն միշտ ու շարունակ պահանջէ

անոր խոստմանց կատարումը, կարեւորութիւն չտայ դրամի պակասութեան պատրուակին, քանի որ լաւ վարչութեան շնորհիւ գանձը կրնայ լեցուիլ, եւ սկզբնաւորութիւն ընելն անհրաժեշտ համարելով՝ կ'ցաւի որ բարենորոգմանց գործը շատ ուշ մնացած է։ Անկլիոյ պարտքն է առաջին մղումը տալ, քանի որ կրկնապատիկ իրաւունք ունի։ Ի վերջէ «Մեր փափաքած վերանորոգմունքն ամեն տէրութեանց եւ շահուց օգտաւէտ են, կ'ըսէ Թայմզ, եւ մեր միակ փափաքն է Բ. Դուռն ազատել անխորհուրդ ընթացքի մը վասն հետեւանքներէ։ Մեր յանդիմանութիւնը կ'նշանակէ միայն թէ վերահաս տագնապ մը կայ եւ Թուրքիոյ կառավարութեան համար վարչային վերանորոգումն կենաց ու մահու խնդիր մը դարձած է . . . :»

Ո՞ՐՆ Է ԱՄԵՆԷ ՕԳՏԱԿԱՐ ԳԻՏԵԼԻՔԸ*

Ցետոյ՝ Պ. Սբէնսըր կ'խօսի նկարչութեան արուեստին վրայ եւ կ'հաստատէ որ նկարչի մը համար անհրաժեշտ են, եթէ ոչ հիմնաւոր գիտական՝ գէթ փորձական ծանօթութիւններ. եւ Չինացւոց պատկերները ծաղրաշարժ են, կ'ըսէ, վասն զի չգիտեն նմանողութեան կանոնները, հետեւապէս անհեթեթ է անոնց գծական հեռանկարն եւ սին՝ օդայինն։ Նոյնպէս մանկան մը գծագիրները ճիշդ չեն, վասն զի մանուկը չգիտէ թէ առարկաներուն տեսքը կ'փոխուի փոխուելով այն պայմաններն որով կ'ներկային մեր աչքին։ Բաւական չէ լաւ գիտել իր մը ճիշդ նկարելու համար, պէտք է նաեւ գիտնալ այն բնագիտական օրէնքն որ լուսոյ եւ առարկայից կազմութեան կ'պատկանին։ Գիտնալ թէ իրերն այլ եւ այլ երեւոյթներ կ'առնուն՝ ստորճան մը ճանչել է երեւոյթներու գիտութիւնը։ Եւ Պ. Սբէնսըր կ'յիշատակէ մի քանի պատկերհաններ որ՝ թէեւ մանրագիրին՝ սխալներ գործած են թերաստուերի (pénombre) երեւոյթին անհմուտ գտնուելով։ Թերեւս աւելի զարմանալի թուի, կ'յարէ Պ. Սբէնսըր, եթէ ըսուի որ երաժշտութիւնն ալ պէտք ունի

*Տե՛ս Նոյեմբեր ամսատետր, երես 262։

գիտութեան։ Սակայն կարելի է հաստատել որ երաժշտութիւնը միայն սրտի այլայլութեանց գաղափարեալ բացատրութիւնը լինելով՝ լաւ կամ վատ է, եթէ համակերպի կամ ոչ բնական բացատրութեան օրինաց։ Երաժշտութեան հիմունքն են մարդուս այլազան զգացմունքը, և անոնց ուժգնութեան աստիճաններն արտայայտող մարդկային ձայնի հնչիւնները։ Դիւրին է ապացուցանել որ այս հնչիւնները գիտուածի կամ քմածին հաճոյից արդիւնք չեն այլ կ'որոշուին կարգ մ'ընդհանուր օրինօք, որ կենսական գործերը կ'վարեն և այս պատճառաւ ազդեցիկ (expressive) կ'դառնան։ Հետևապէս երաժշտական խօսքերն ու գեղգեղանքն այն ժամանակ միայն կ'ներգործեն երբ այս ընդհանուր կանոններուն կ'համաձայնին։ Մի շատ պարանուագներ կան շինուած որ արժէք մը չունին և ճշմարիտ չեն, վասն զի գիտութեան դէմ կ'մեղանչեն և այնպիսի ձևեր կ'առնուն որ բաւական այլայլական չեն երաժշտական բացատրութիւնն արտայայտելու համար։ Նոյնպէս անգիտական են, վասն զի երաժշտական խօսքերը բնական յարաբերութիւն չունին անոնց մէջ բացատրուած գաղափարներուն հետ, եթէ այս գաղափարներն այլայլական իսկ լինին։

Նոյնը կրնանք ըսել բանաստեղծութեան համար որ՝ երաժշտութեան պէս, խորին զգացմանց յարակից բացատրութեան եղանակները կ'ծագի։ Իր չափն, ազդու շրջաններն, իր բուռն շրջումներն հոգեյոյզ լեզուի մը բնական ձևերու չափազանցութիւն են։ Ուրեմն՝ բանաստեղծութիւնը լաւ լինելու համար պէտք է ի նկատի առնուլ այն ջղային ազդեցութեան օրէնքն որու կ'հպատակի հոգեյոյզ խօսքը։ Բայց բանաստեղծութիւնը պարտաւոր չէ այն միջոցներն ամէն պարագայի մէջ գործածել, այլ մեղմել բանահիւսական բացատրութիւնն երբ գաղափարները նուազ սրտառուչ են, այլ միայն ազատօրէն ի գործ դնել զայն՝ քանի հոգւոյն յուզմունքը սաստկանայ և բոլորովին պարզել երբ այն յուզմունքն իր յետին կատարը կ'հասնի։ Եթէ բանաստեղծութիւնն այս օրինաց չհետևի ճամարտակութիւն և լոկ յանգաչափութիւն կ'դառնայ։ Ոչ միայն՝ որ և է արուեստագէտ չէ կարող ճշմարիտ գործ մ'արտադրել առանց գիտնալու իր ներկայացընելիք երևոյթներուն օրէնքը, այլ պարտաւոր է իմանալ թէ իր գործն ինչ կերպ ներգործութիւն պիտի ունենայ հանդիսատեսին կամ ունկնդրին վրայ, և այս հոգեբանական խնդիր մ'է։ Անտարակոյս գիտողին մտաւոր վիճակէն կախումու-

նի արուեստաշէն գործի մ'իր վրայ ընելիք տպաւորութիւնը, և որովհետև ամեն մտաւոր վիճակներ յատուկ յատկութիւններ ունին, ասկից կ'հետևին մի քանի համապատասխան ընդհանուր սկզբունքներ, որոնք իբրև կանոն կրնան ծառայել ամեն յաջողութիւն գըտնող գործի մը։ Այս կանոններն այն ժամանակ լաւ կ'իմանայ ու կ'գործադրէ արուեստագէտն երբ գիտէ թէ անոնք ինչպէս մարդկային մտայ օրէնքէն կ'ծագին։ Հարցընել թէ պատկեր մը լաւ շինուած է թէ ոչ, իրօք հարցընել է թէ նայողին սիրտն ու միտքն անով ինչպէս կ'զգածուին։ Հարցընել թէ թատերգ մը լաւ յօրինուած է թէ ոչ, հարցընել է թէ արդեօք ունկնդրին ուշադրութիւնը կ'գրաւէ և անոր զգացմանց ախորժելի է։ Նոյնպէս քերթուածի մ'էական մասերուն կազմութեան, պարզ խօսքի մը շարադրութեան մէջ՝ յաջողութիւնը կախում ունի շարադրողին ճարտարութենէ. որով ընթերցողին մտային կարողութեանց և զգացողութեան վրայ կ'ներգործէ։ Արուեստագէտները՝ գաստիարակութեան ու կենաց ընթացքին մէջ՝ վերջապէս քիչ շատ առածներ կ'համբարեն իրենց մտքին մէջ և ըստ այնմ իրենց գործերը կ'յօրինեն։ Փնտռէ այս առածներուն ազբիւրն և անշուշտ զայն հոգեբանական օրինաց մէջ պիտի գտնես։ Երբ արուեստագէտներն այս օրէնքն ու անոնց հետևանքը լաւ ճանչեն այն ատեն պիտի կարենան անոնց հետ ներդաշնակ եղող գործեր արտադրել։

Գ. Սբէնսըր չկարծեր որ դիտութիւնը կրնայ արուեստագէտ ընել մարդս։ Առարկայական և ենթակայական երևոյթներու դիտակցութիւնը չկրնար բնական ըմբռնումներու տեղը բռնել։ Ինչպէս մարդ արուեստագէտ, նոյնպէս բանաստեղծ կ'ծնի, և ոչ մին և ոչ միւսը կարելի է լինիլ դաստիարակութեամբ։ Սակայն բնական ձիրքը բաւական չէ պէտք է նաև կազմաւորեալ դիտութիւնը։ Երբ հանճարը դիտութեան միանայ մեծագոյն արդիւնք կ'անտադրէ։

Դիտութիւնը կարևոր է ոչ միայն արտադրելու այլ և արուեստակերտ գործեր գնհատելու համար։ Ինչու համար հասուն մարդ մը աւելի կարող է քան տղայ մը պատկերի մը գեղեցկութիւնները գնհատելու, վասն զի պատկերին ներկայացուցած բնութեան ու կենաց ճշմարտութիւններն աւելի լաւ կ'ճանչէ։ Ինչու համար ուսեալ մարդն աւելի ախորժ կ'զգայ քերթուած մը կարդալով քան թէ գեղջուկը, վասն զի աւելի շատ կ'ճանչէ իրերն ու մարդիկը քան թէ միւսը։ Այնքան լաւ կրնանք գնհատել իր մ'որչափ որ

զայն լաւ գիտնանք ։ Արուեստագէտ մ՚որչափ աւելի իրականութիւններ յայտնէ իր գործին մէջ, այնքան մտաւոր կարողութիւնները կը գրգռէ, այնքան գաղափարներ կ՚ներշնչէ եւ հաճոյք կ՚պատճառէ ։ Բայց այս հաճոյքն զգալու համար պէտք է որ հանդիսատեսը, ունկնդիրը, ընթերցողը, գիտնայ արուեստագիտէն նշանակած իրականութիւնները, եւ այս իրականութիւններն իմանալ, այս մեծ բանը, գիտութիւն գիտնալ է ։

Այնուհետեւ Պ. Սբէնսըր նշանաւոր իրողութիւն մը կ՚բացատրէ որ խորին ուշադրութեան արժանի է ։ — Ոչ միայն գիտութիւնը հիմն է քանդակագործութեան, նկարչութեան, երաժշտութեան եւ բանաստեղծութեան, այլ գիտութիւնը նոյն իսկ բանաստեղծութիւն է ։ Առ հասարակ կարծիք կայ թէ բանաստեղծութիւնն ու գիտութիւնը հակակիր են, բայց այս՝ թիւր հասկացողութենէ յառաջ կ՚գայ ։ Անտարակոյս՝ ճիշդ է որ՝ երբեւ խղճի վիճակ՝ գիտութիւնն ու այլայլութիւնը զիրար արտաքսելու կ՚ձգտին փոխադարձաբար, իրաւ է նաեւ որ խորհրդածութեան սաստիկ ձկտում մը զգացումները կը փթացընէ, ինչպէս որ զգացումներու ուժգնութիւնն խորհրդածութիւնը կ՚մթացնէ, եւ այս մասօք, ստոյգ է ըսել որ ամեն տեսակ գործունէութիւն ուրիշի մը վնասովը կ՚նկրտի ։ Բայց բնաւ ճիշդ չէ թէ գիտութեան իրողութիւններն ինքնին բանաստեղծութենէ զուրկ լինին, կամ գիտական մշակութիւնը մեր երեւակայութիւնն ու գեղեցկին սէրը կ՚խանգարէ ։ Ընդ հակառակն՝ գիտութիւնը գիտունին բանահիւսութեան ընդարձակ դաշտ մը կ՚բանայ այն տեղն ուր տգէտը բան մը չտեսներ ։ Գիտական խուզարկութեամբ սպառապող մարդիկ՝ ամեն վայրկեան՝ ցոյց կ՚տան մեզի որ ոչ միայն նոյնչափ ուժգին, այլ ուրիշներէն աւելի սաստիկ կ՚զգան իրենց նիւթին բանահիւսութիւնը ։ Ով որ Հիւկ Միլլըրի երկրաբանական գործերը կարդայ, կամ Պ. Լիուզի "Ծովային ափանց ուսումնասիրութիւնը", պիտի նկատէ որ գիտութիւնը կ՚գրգռէ քան կ՚մարէ բանաստեղծական եռանդը ։ Կէօթէի կենաց տեղեակ եղողները՝ գիտեն թէ քերթողն ու գիտութեան մարդը կարող են մի եւ նոյն զօրութեամբ գտնուիլ նոյն անհատին մէջ ։ Միթէ անհեթեթ ; սրբապիղծ կարծիք մը չէ՞ հաւատալ որ մարդ քանի բնութիւնը ուսումնասիրէ այնքան զայն կ՚անգոսնէ ։ Միթէ կը կարծես թէ՝ կաթիլ մը ջուր որ՝ ռամկին աչքին լոկ կաթիլ մը ջուր է, բնագէտին առջեւ իր արժէքը կ՚կորուսէ, վասն զի գիտէ որ, եթէ այն զօրութիւնը որ կ՚միացընէ զայն կազմող տարրերը յան-

կարծ լուծուէր, կայծակ մը պիտի արտադրէր։ Միթէ կ՚կարծես թէ սոսկ գիտողին միայն կայծ մը ձիւն երևցածն, աւելի բարձր գաղափարներ չզրգռէր այն մարդուն մտքին մէջ որ մանրադիտակին միջոցաւ քննեց ձիւնոտ բիւրեղներուն հրաշալի ու այնքան վայելչագեղ ձևերը. կ՚կարծես թէ այս կլորաձև ժայռն, զուգահեռական ծերպերով ակօսաւոր, այնքան բանաստեղծութիւն զրգռէ տգէտի մը գլխուն մէջ քան երկրաբանի մ՚որ գիտէ թէ սառնարան մը սահեցաւ իր վրայ միլիոն մը տարի առաջ։ Այս ճշմարիտ է որ գիտութեան դաշտը չմտնող մարդիկ կոյր են զիրենք շրջապատող բանաստեղծութեան առջև։ Այն որ՝ իր պատանեկութեան ժամանակ՝ միջատներ ու տունկեր չհաւաքած է, չգիտէ թէ քանի հետաքրքրական է ցանկապատ մը կամ արօտ մը։ Այն որ բրածոյք չէ հանած, չգիտէ թէ ինչ բանահիւսական գաղափարներ կ՚արթնցընեն մտաց մէջ այն վայրերն ուր այս թաղուն գանձերը կ՚գտնուին։ Այն որ իր ծովեզերեայ պտոյտներուն ժամանակ մանրադէտ մը և ջրատաշտ մը հետը չէ առած՝ ծովային ափանց հրճուանքը չճանչեր։ Սատուգիւ՝ ցաւալի է գիտել թէ մարդիկ որքան սին բաներով կ՚պարապին և անտարբեր կ՚մնան շքեղ երևոյթներու առջև, որչափ անփոյթ են իմանալու երկնից ճարտարապետութիւնը, բայց կ՚զբաղին ողորմելի մի ճարտարութեամբ և Սկովտիոյ Թագուհի, Մարիին սիրային դաւերու վրայ։ Քանիներ յունական գեղօն մը քննադատելու համար օրեր կ՚անցընեն, և առանց մտածելու կ՚անցնին այն դիւցազներգական մեծ քերթուածին առջևէն, զոր Աստուծոյ մատը գրեց երկրիս խաւերուն վրայ։»

Ի վերջէ Պ. Սբէնսըր խօսքն ամփոփելով կ՚ըսէ. — Ուրեմն մարդկային գործունէութեան վերջին բաժանման մէջ տեսանք, ինչպէս նաև միւսներուն մէջ, որ անհրաժեշտ պատրաստութիւն մ՚է գիտական կրթութիւնը, թէ ճաշակագիտութիւնն ընդհանրապէս բնական օրինաց վրայ հիմնուած է, թէ բացարձակ գեղեցիկը գտնելու համար պէտք է այս օրէնքն ունիլ, թէ այսպիսի դատաքննութեան և զանազան ձեռակերտներու գնահատութեան համար, պէտք է իրերու բնութիւնը ճանչել, այսինքն պէտք է գիտութեան օգնութիւնը, թէ ոչ միայն գիտութիւնն արուեստին և բանաստեղծութեան սպասաւորն է իրենց ամեն ձևակերպութեանց մէջ, այլ ինքն ալ կրնայ նկատուիլ իրաւամբ իբրև բանաստեղծական։»

Հօրօսնեան

ԽՈՐԷՆ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Երբեմն այս անուամբ Հռոմէական եկեղեցւէն Հայաստանեայց եկեղեցին դարձող և հետզհետէ ինքզինք Նար-Պէյ և Լուսինեան մկրտող եկեղեցականին վրայ կենսագրական յօդուած մը կարդալով Լոյսի մէջ, այս խորհրդածութիւնն ըրինք. — Ի՛նչ որ կ'ուզեն թող ըսեն ազգային մամուլն և քիչ շատ հեռուն նայող մարդիկ՝ Խորէն Գալֆայեան, կամ Նար-Պէյ, կամ Լուսինեան արքեպիսկոպոսին թէ կրօնական, թէ ազգային, թէ գրական, թէ քաղաքական կենաց վրայ, բնաւ օգուտ մը չունին, վասն զի իրենց սլաքներն եղի պէս կ'սահին անոր անթափանց զրահին վրայէն, և ինք կ'դիմէ միշտ անվրդով իր նպատակին, նպատակ՝ որու շարժառիթն ոմանք փառամոլութիւն այլք ազգասիրութիւն կ'անուանեն, վասն զի նա բաղդին մարդն է, վասն զի հասարակաց կարծիքն և մանաւանդ Ազգային Վարչութիւնն այսպէս կ'ուզէ, վասն զի ամեն ազգ իր տկար կողմն ունի որով աւելի իր ներքին արժէքը կ'յայտնուի, և Գեր. Նար-Պէյ Թուրքիոյ Հայոց տկար կողմն է, երես առած սիրական զաւակն է, որու ամեն բան ներելի է: — Հետեւապէս Գեր. Խորէն մեր մէջ մուտ գտնելէն ետև՝ քաջ գիտեց որ իր երազած միջավայրն և փնտռած մարդոց մէջ ինկած է, և այդ միջավայրէն և մարդկային միամտութենէ ու տգիտութենէ օգուտ քաղելով՝ սկսաւ յաղթանակէ յաղթանակ քալել, թէ մեծատանց շրջաններու, թէ ժողովրդային ակումբներու, թէ ուսումնական կաճառներու, թէ ազգային խորհրդոց մէջ, թէ եկեղեցւոյ բեմին վրայ, և այս գիսաւոր աստղն ուր որ գնաց, Բարիզ, Ռուսաստան, Պէրլին, շլացընող նշոյլներ արձակեց, հիացուց ամբոխն և նոյն իսկ պալատին դիւանագէտներն, իր նազելի շարժմունքով, իր քնքուշ դէմքով, իր թրթրակ լեզուով, իր պերճասէր բարքով, այնպէս որ այսօր իբրև մեծ ու ազգային իրաւանց պաշտպան հանճար մը, արևէն բրդած գիսաւոր աստղ մը կ'երևի Հայաստանի հորիզոնին վրայ և մի՛ որ այսպէս չդաւանիր զինք, մի՛ որ անոր նախախնամական պաշտօնին վրայ կասկած ու անվստահութիւն կ'յայտնէ՝ իբրև նախանձոտ, հեր-

ձուածող, չպզտաւէր կ'ամբաստանուի ու կ'դատապարտուի ըրեթէ Ազգին լրութենէ։ Ուստի՝ մինթէ յանդգնութիւն չէ՞ արատ փնտռել այն էակին վրայ որ անարատ կ'հռչակուի. մինթէ սրբապղծութիւն չէ՞ քննադատել եկեղեցական մ'որ իշխանական տիտղոս ունի և իրեն միայն Թագ մը կ'պակսի. բայց որովհետև Ա. Մամուլը սովոր չէ շուտով շլանալ արտաքին խաբուսիկ ձևերէ, քանի որ անձի մը նախընթաց ու ներկայ գործերէն կ'ջանայ ապագային մէջ ընելիքն նշմարկայընել, քանի որ շատ մը դժուարին լրագիրներու դասուն մէջ յետինն է, մինթէ իրաւունք մը գործադրած չըլլինիր երբ հաստատուն փաստերու վրայ ընդհանուրին կարծիքէն կ'տարբերի, մանաւանդ՝ մինթէ մեծ փառք մը կ'գործէ, քանի որ իր ձայնն ստէպ անլսելի կ'մնայ ազգային խնդիրներու և անձերու քննութեան մէջ։ Եւ ինչպէս կարելի է կեցընել այն ամբոխն որ գիսաւորին ետևէն կ'վազէ, երբ նոյն ինք Եւրոպայի առաջին բանաստեղծներէն մին կը յայտարարէ նամակաւ մ'որ Հայ ազգն իր փրկութիւնը պիտի գտնէ նթէ անոր հետևի։ Այսպէս կ'գրէ հեռուէն Վիկտոր Հիւկօ Գեր. Նար—Պէյի մասին. բայց այս յանձնարարութեան հարկ չկար։ Արդէն Հայ ազգը Նոր Լուսինեանի բերնէն կախուեր է և իր բաղձն ու ապագան անոր բաղդին ու ապագային հետ կապուած են. արդէն Գեր. Նար—Պէյ, իր բազմաթիւ շահատակութիւններէն ետև, արքունական դահի մը տիրանալու անլուր տենչ մը յայտնելէն ետև՝ ազգային Կեդրոնական Վարչութենէ իբրև առաջեալ ընտրուած է, և գրեթէ իշխանական շքեղութեամբ կ'ուղևորի դէպ ի Ռումանիա, իր հետն առնլով վարդապետ, Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին յատուկ Ճաշախօսն և այլն, և երբ հասարակութեան մէջէն մոլորամիտ մաս մը կ'ելնէ, Լոյսին հետ, ուրեմն այլեւս կ'մենէ այս ուղևորութիւնն և սոսր քաղաքական նպատակ մը կ'ընծայէ, ազգային Պատրիարքարանն հոկտեմբեր 31ին Պաշտօնական Ծանուցում մը կ'հրատարակէ, և կ'յայտարարէ թէ Գեր. Նար—Պէյ քաղաքական պաշտօնով չուղևորիր յԵւրոպա այլ Խառն Ժողովոյ որոշմամբ՝ ըստ վաղեմի սովորութեան՝ միայն պաշտօն ընդունած է իրրև այցելու ուղևորիլ Լոնտոն իր եղբօրն ամուսնութիւնը կատարելու համար։ Իսկ Լուսինեան անուան նկատմամբ՝ Պատրիարքարանը չժխտեր Գեր. Նար—Պէյի այս ազգատոհմէն սերիլը, այլ կ'սպասէ որ նա զայն հաստատէ վաւերական թղթերով։ Ճշմարիտը՝ կան պաշտօնական գրուածներ որ քարերն անգամ լեզու կ'հանեն։ Այս

պարագայիս մէջ՝ կամ Խառն ժողովն իր Ամն. Նախագահով կը ձգնի բուն խնդիրը սքողել, կամ Գեր. Նար–Պէյի լարած ծուղակին մէջ ընկած է։ Եթէ Գեր. Նար–Պէյ լոկ իր եղբայրը պսակելու պիտի երթար, ի՞նչ հարկ կար տալ անոր պատրիարքական կոնդակ, պատրիարքական Եաուխճի և զանազան պաշտօնական յանձնարարագիրներ, ի՞նչ հարկ կար Ռումանիոյ Ճամբով ղրկել Լոնտոն, որպէս զի ամեն օթևանած քաղաքի մէջ՝ Կաթողիկոսի մ'անդամ չբրած պերճանքն ու շուքը ցոյց տայ։ Միթէ վաղէմի սովորութի՞ն է որ իր եղբայրը պսակելու դացող եկեղեցականի մը հրաման տրուի հոչակելու բոլոր Եւրոպա թէ իր եղբայրը պիտի պսակէ . . . ։ Այս բանին մեր խելքը չհասնիր, և աւելի տրամադիր ենք հաւատալու որ Խառն ժողովը խաղալիկ եղած է։ Բայց եթէ Խառն ժողովը միամտաբար հաւատաց որ ամուսնութեան խնդիր կայ այս ուղևորութեան մէջ, մեր Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքն ի՞նչպէս իր սրատես աչքով չթափանցեց՝ այս պատրուակին ներքև՝ ուղևորութեան բուն դաղտնի նպատակը և դալիք ծանր հետևանքը։

Ի՞նչ է նպատակը, դիւրին է մեկնել. Նախ՝ Լուսինեան անունն ամեն պաշտօնական թղթակցութեամբ և յարաբերութեամբ կերպով մը վաւերել և դրոշմել կրողին վրայ, բոլոր Եւրոպայի առջև անձամբ հոչակել, այնպէս որ վաւերական ու պատմական փաստերով պպացուցանելու դժուարին բանն, Լուսինեան ազդատոհմի գոյութիւնն, ինչպէս որ կ'պնդէ Ծերէնց առ Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքն ուղղած դրով, որ հրատարակուած է Փոչ հանդէսի հոկտ. ամսագրոյն մէջ՝ իր կրօնական կարգին շքով և դիւանագիտական դրութիւններով հաստատել, այս մասին հեռաւոր ազգայնոց ու օտարներու տգիտութիւնն, քաղաքավարութիւնն և սուտ համբաւն իրեն նեցուկ բռնելով. երկրորդ՝ ցոյց տալ Անկլիոյ՝ որու Կիպրոսին հետամուտն է նոր Լուսինեանն, թէ քանի մեծ է իր ազդեցութիւնը թէ Պատրիարքարանի, թէ Ազգին և թէ օտար տերութեանց առջև, և այսպէս իր պահանջմունքին կշիռն աւելցընել. երրորդ՝ մօտալուտ ապագայի մը մէջ՝ պատրաստել այն ամեն ազգային ու պաշտօնական ազդեցութիւններն և Ազգին մէջ կախարդանք մը (prestige) որպէս զի դիւրաւ հասնի այն պատրիարքական գահուն, որուն այնքան կ'տենչայ. չորրորդ՝ ամուսնական պատրուակաւ՝ ի գործ դնել Անկլիոյ մէջ՝ Ազգին անուամբ՝ այլ և այլ պաշտօնական փիջոյներ որպէս զի իր անհիմն դատին օրինաւորութեան կերպարանք

տայ և զայն փաստաբանէ ։ Զանց կ'ընենք յիշել այն դրամական հունձքն զոր ի հարկէ պիտի քաղէ իր Ճամբուն վրայ գտնուած ազգայիններէն՝ եղբօրն ամուսնութիւնն աւելի փառաւոր գործելու ։ և այս ամուսնութեամբ գըրգիռն մը հանելու մի միայն իր անձնական փառասիրութեան համար , մերթ ընդ մերթ իբրև պատրուակ հայկական խնդիրն ալ առաջ նետելով՝ մեր խեղճ ժողովուրդը շլացընելու մտօք , և միանգամայն իր դասն անկլիական ներկայ պաշտօնէութեան ընդդիմադիր կուսակցութեան մամլոյն մէջ հռչակելով պաշտպանելու համար ։ Զանց կ'ընենք այս կէտին վրայ ծանրանալ ըսինք , վասն զի աւելի ծանր նիւթական վնասներ կրնան ծագիլ ուրոց նշանները արդէն կ'երևին ։

Եւ իրօք այս վնասները քանի մը տեսակ են , նիւթական ու բարոյական ։ Գեր. Նար—Պէյ իր եղբայրը պսակելու կ'երթայ և իր անցած հայաբնակ քաղաքները ծանր հարկի տակ կ'դնէ ։ Ստոյգ աղբիւրէ կ'իմանանք՝ թէ Ջութուի , Վանայ և Սիլիստրէի ազգայինք հարիւրաւոր ոսկիներ ծախք ըրած են պսակադիր եպիսկոպոսին ընդունելութեան համար ։ Միայն Պուքրէշի հայք անոր Պատրիարքի վայել փայլ տալու համար 2000 ֆրանք մսխած են ։ Անշուշտ նոյնը պիտի ընեն և Եաշ , Կալաց , Ռուման , Ֆօքշան , Փոթուշան , Սուչովա և այլն , այնպէս որ մինչև Լոնտոն հասնիլը Գեր. Նար—Պէյ Հայոց ժողովրդեան քանի մը հազար ոսկիի պիտի նստի ։ Օտարներու առջև ազգութեան պատիւը պահելու յուսով այս ծանր բեռը կ'կրեն Հայք անտրտունջ , իրաւ , բայց այդ բեռն ինչ իրաւամբ կը դնէ անոնց վրայ եպիսկոպոս մ'որ իր եղբայրը կարգելու պաշտօնով Լոնտոն կ'երթայ , ինչ իրաւամբ կ'պահանջէ որ տեղական իշխանութիւններն իր բնակած առաջնորդարանի կամ տան առջև ոստիկաններ կարգեն , ինչ իրաւամբ կ'պահանջէ որ անլուր շքեղութեամբ պատարագի պատրաստութիւններ ընեն , ինչու համար կը պահանջէ որ եկեղեցւոյ մէջ՝ աթոռը նստած ժամանակ՝ Ս. Պատրիարքին [illegible] մինչև ցաւարտ եկեղեցւոյ՝ խորանին առջև կանգուն կենայ և Նորին Գերապատւութեան գաւազանը բռնէ ։ Նորելուկ արարողութիւն մ'որ նոյն ինք Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին առջև անգամ չկատարուիր ։

Թերևս առարկուի որ այս պերճութեամբ , թէև Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պարզութեան հակառակ , Գեր. պսակադիրն ոչ միայն Ազգին վարկն ու փայլը կ'աւելցընէ օտարներու առջև , այլ և փա-

խարէն օտարաբնակ Հայոց մեծ ծառայութիւններ կ՚մատուցանէ, ինչպէս որ կ՚հռչակուին ամեն շաբաթ Մշակի և Լրագրի մէջ։ Մենք այսպէս չենք իմանար Ազգին անունը փայլեցընելու ու Ազգին ծառայելու եղանակն, մենք չենք հաւատար երբէք որ օտարին քաղաքավարական ձևերն մեզի համար նշանակութիւն մ՚ունին, չենք կարծեր երբէք որ մէկ քանի ժամու և մէկ քանի օրուան մէջ Նորին Գերապատուութեան մէկ քանի յորդորական խօսքով դպրոցները կը բարեկարգին, եկեղեցիները կ՚պայծառանան, ազգային զգացմունքը կ՚վառի և հայկական խնդիրը կ՚լուծուի։ Այլ տարակոյս չունինք որ առաջին փայլուն տպաւորութիւնն անցնելէն ետև՝ վհատութիւնն ու մթութիւնն աւելի պիտի ծանրանան այն Հայոց վրայ որ վաղանցուկ շողուն ստուերի մը, ունայնութեան համար՝ թերևս պարտքի տակ ընկնելով՝ իրենց վաստկած գումարներն աւելի օգտակար կերպով կրնային գործածել, Գեր. Նար—Պէյի հռչակաւոր քարոզներով յանձնած կամ շարադրած գրքոյներուն անհրաժեշտ և գէթ մէկ տարուան պիտոյքը հոգալով, երբ իմանան՝ թէև քիչ մ՚ուշ, թէ այն գովաբանական գիրերն ու տեղեկագիրներն, որ միայն Գեր. այցելուին բարեմասնութիւնները կ՚փառաբանեն, և զոր Մշակ առանց ընտրութեան կ՚հրատարակէ և շատերուն զարմանք կ՚պատճառէ, Նորին Գերապատուութեան գործարանէն կ՚ելնեն, և երբ իրենց վիճակն նկարագրուած պատկերին հետ բաղդատելով անհուն տարբերութիւն մը երևան հանեն։

Բայց թողունք այս կէտերն որ թէև իւրենին նկատողութեան արժանի, երկրորդական են, և աւելի կարևոր նկատումներու դառնանք։ Իր եղբայրը կարգելու գացող եկեղեցականն, քանի որ մեծ անձնական նպատակի մը հետամուտ է, պիտի վնասէ անշուշտ հայկական խնդրոյն, և ահա ինչու համար։

Արդէն յայտնի է, Արևելքի խնդիրներու մասին՝ Անկլիոյ ու Ռուսիոյ մէջ տիրած կարծեաց ու քաղաքականութեան անհամաձայնութիւնը, որ այս երկու մեծ տէրութեանց շահերու անհամաձայնութեան վրայ կ՚կայանայ։ Եթէ Անկլօ—Թուրք պայմանագրին առ երեսս հանդուրժեց Ռուսիա, զայն գործնապէս ջնջելու իրաւունքն՝ ապագային մէջ, իրեն վերապահեց, արևելեան ժողովրդոց տրամադրութիւններէն օգուտ քաղելու յուսով։ Հետևապէս Կիպրոս փուշ մ՚է Ռուսիոյ աչքին և այդ փուշն Անկլիոյ կոկորդը ձգելու համար ամեն հնարք, թէ նշանաւոր և թէ աննշան, նե-

բելի են խորագէտ քաղաքականութեան մը, բաւական է որ ուշ կամ կանուխ որոշեալ նպատակի մը տանելու ծառայեն։ Նորերս Լուսինեան տոհմի գոյութեան համրաւն Բեդրզպուրկէն ելաւ, և Ռուսիոյ կառավարութիւնն, որ երբեմն իր սահմանէն վանտած էր Լևոն անուն կրող և երկար տարիներ Իտալիա բնակող Լուսինեան մը՝ իբրև խաբեբայ, սկսաւ էութիւն ու կարևորութիւն տալ այդ անգոյ տոհմին և ներել որ անոր անունն ու պահանջմունքն հռչակուին ռուս թերթերուն և ի մասնաւորի Կոլոս լրագրին մէջ, որ անցածներս ազգաբանական մանր զննութիւններ յօժարամիտ հրատարակած և մեր ազգային թերթերէն ոմանք իբրև հաղուագիւտ և Հայ անուան պարծանք բերող յօդուած գովաբանելով արտատպած էին։ Ի՞նչ էր այս մեքենայութեան շարժառիթը. — Ոչ միայն պղտորութիւն ձգել այն յարաբերութեանց մէջ՝ որ Պէրլինի և Անկլիոյ—Թուրք դաշնագրովսկսած էին հաստատուիլ Հայ ազգին և Անկլիոյ կառավարութեան մէջ և զոր կարևոր էր մշակել ներկայ պարագայից մէջ, այլ և Հայոց ուշադրութիւնն հայկական խնդրէն նոր խնդրոյ մը վրայ դարձընել և անոնց կիրքն Անկլիոյ դէմ գրգռել։ Այս յատակագծին հեղինակ և միանգամայն պատրաստ գործիք մ'էր Գեր. Նար—Պէյ, որ իսկոյն՝ իբրև անոր բանաւոր հեռաւութիւն, իր նոր տոհմակիցներուն հետ լորտ Սալզպրիին կ'ուղղէ իր նշանաւոր յայտագիրն որով կ'ջանայ հաստատել իր երկրային ու դրամական մեծագումար պահանջմունքն Կիպրոսի վրայ։ Այս պահանջմունքին դաղտնի քաղաքական նպատակն աւելի բացայայտ կ'երևի՝ երբ նկատենք որ ճիշտ այն միջոցին կ'հնարուի ու կ'ուղղուի այն երբ Կիպրոս Անկլիոյ ձեռքը կ'հասնի, մինչդեռ այսպիսի բան մը չէր խնդրուած երբէք նախորդ տէրերէն և յատկապէս Օսմանեան կառավարութենէ։

Այսպէս Գեր. Նար—Պէյ՝ որ անցեալ տարիներ՝ իբրև ինքնակոչ պատուիրակ՝ Պէրլինէն Բէդրզպուրկ կ'դիմէր Հայկական խնդրոյն լուծումը փութացընելու պատրուակաւ, մէկ կողմէ իր փառամոլութեան նոր ճարակ, իշխանական նոր անուն և եւրոպական համբաւ մը կ'դտնէր, որով հայկական խնդիրը մոռնալ կ'ձգէր, միւս կողմէ քաղաքական աշխարհին ծիծաղն և մանաւանդ Անկլիոյ արհամարհանքն մեր թեթևամտութեան վրայ կ'շարժէր։ Նոյն ծիծաղն ի սկզբան շարժեց նաև Ազգին մէջ՝ երբ նորանուն Լուսինեան եպիսկոպոսը Կ. Պոլիս առաջ փառաջ դարձաւ՝ քրքիջով մը բարևեցին

զայն ամենէ թեթեւամիտ Հայերն անգամ, որ սովորաբար նոր ու փայլուն տիտղոսներէ կ'հրապուրուին, սակայն նոր իշխանն այնքան գրեց, գործեց որ լրջամիտ մարդիկ, նոյն իսկ Հայ պաշտօնական մարմիններ սկսան հաւատալ այս նորալուր երեւոյթին և իբրեւ ճշմարիտ Լուսինեան մը ճանչել զինք. իսկ ոմանք արդէն կ'ակնկալէին տեսնել Կի տը Լուսինեանի հին գահուն վրայ՝ եպիսկոպոս թագաւոր մը, իր կուրծքին վրայ արդէն կրած բազմաթիւ շքանշաններուն միացնելով՝ Տաղարի շքանշանը, կամ նոր թագաւորին ի պատիւ նոր մը հնարուած՝ Բանդարի շքանշանը։

Եւ հիմակ այս գահուն ճամբան պատրաստելու համար անշուշտ Գեր. Նար–Պէյ Լոնտօն կ'դիմէ, թէև երեւոյթական շարժառիթն իր եղբօրը պսակն է, որպէս թէ Մանչէսթէրի մէջ Հայ հոգևոր հովիւ մը չգտնուիր այդ ամուսնութիւնը կատարելու։ Կիպրոսն ու միլիոններ պիտի պահանջէ Անկլիոյ կառավարութենէ կամ դէթ իր խնդրոյն քաղաքական կարևոր կերպարանք մը տալու պիտի ճգնի, ճիշտ այն պահուն որ լորտ Սալզպըրի Հայաստանի ապահովութեան համար աւելի ազդու միջոցներ ձեռք առած է և Հայք Անկլիոյ այս տրամադրութենէ օգուտ քաղելու պիտի ջանային։ Գեր. Նար–Պէյի շնորհիւ՝ իր արարքն ու դէպքերն այնպիսի տրամաբանական ուղղութիւն մը կ'ստանան որ կարծես թէ կանխաւ պատրաստուած են, և դերասաններն որոշեալ ժամանակին տեսարան կ'ելնեն։ Սակայն ցաւելով կ'ըսենք, առանց հակառակութիւն մ'ունենալու Գ. Նար–Պէյի, որ այս կատակերգութենէ աւելի շարիք քան օգուտ կ'ծագի, Ազգին պատիւը կ'արատի ու ապագան կ'վտանգի, քանի որ յանուն Ազգ. Պատրիարքարանի պիտի ի գործ դրուի։ Ազգին մէկ դժբաղդութիւնն է, որ մերթ ընդ մերթ իշխանական տիտղոսներու հետամուտներ կ'երևին մեր մէջ, և դեռ ևս դժբաղդ Ռստոնիկ Տէր Մարգարեանի արարքը մոռցուած չեն, սակայն դարձեալ այս շարժումներուն կարևորութիւն չպիտի տայինք եթէ շարժիչն ազգասէր և բարձրաստիճան եկեղեցականի համբաւը չկրէր և, իբր այն՝ Ազգին կողմէ չգործէր, ենթադրելով անգամ որ Ազգային Վարչութեան կողմէ այս մասին արտօնութիւն մը չունի։ Սակայն ինչպէս մեկնենք Խառն Ժողովոյ որոշումն, Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքի կոնդակն, որ ինչ իմաստ որ ունենայ, միշտ Գեր. Նար–Պէյի կարգին պաշտօնական կարևորութիւն կ'ընծայէ՝ ուր որ դիմէ։

Արդէն այս վարչային անօրէնութեան ցաւալի հետևանքը կ'ե-

ռևին, ինչպէս որ հաստատեցինք, և երանի թէ Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքն՝ ի վաղուց անտի այնքան տքնութեամբ հայկական խնդրոյն համար իր թափած հոգը, խնամքն ու ջանքն ի դերև ելած չտեսնէ Լուսինեանի նոր դատով մը, որու թերևս ակամայ ձեռնտու դտնուած է։

Զարմանալի՛ դատ և աւելի զարմանալի դատախազ, որ իր նոր բաղդին ետևէն կ՚վազէ եւրոպական իշխաններու և դրագէտներու հրաւէր կարդալով որ դան այս հանդէսին ներկայ դտնուին, հանդէս որ խեղճ Ազգին ստակովը կ՚պատրաստուի ամեն տեղ, անուամբ Ազգին բայց իրապէս անձնական նպատակի և օտարոտի քաղաքականութեան մը ծառայելու համար։

Այս էակին նկարագիրն երկիծական դրչով ըրած է Լոյս, և եթէ տեղ տեղ այս նկարագրին մէջ կան կէտեր ու բիծեր որ ընդունելի չեն, դոնէ իբրև հեղնաբանական գրականութեան գեղեցկահիւս օրինակ՝ կ՚արտատպենք մեր թերթին մէջ.

Խորէն եպիսկոպոս, աստուածաբան, կատակերգակ, ազգային երեսփոխան, բանաստեղծ, 1861ին Գալֆայեան, 1870ին Նարպէյ, 1879ին Լուսինեան — մինչև նոր անօրէնութիւն — ծնաւ Պ. Պօլիս Սամաթիոյ թաղին մէջ 1841 թուականին։ Ծնած գիշերը երեք տեղ հրդեհ պատահեցաւ. Արնավուտ-գեղ, Ախբր-գաբաւ և Գասրմ-բաշա։

Խորէն չուշացաւ յայտնել թէ իւր ծննդովն բանաստեղծ մ՚ալ աւելցաւ ազգին և ոչ թէ փորձանք, ինչպէս կը դուշակէին քանի մը հեռատես մարդեր. վասն զի երբ մանկաբարձն անոր ոտներուն վրայ դիտողութիւն կ՚ընէր, տասնևվեցոտեան ոտանաւորներն միշտ այսպէս կը վերջանան, պատասխանեց երախայ բանաստեղծն որ ազգային քերթող պիտի յորջորջվէր օր մը մեր ազգային համբակ. . . սափրիչներէն։ Ուր օր վերջը կատարվեցաւ իւր մկրտութեան հանդէսը։ Անքահայրն Ամբակում դրաւ անոր անունը, սակայն երախայն տուն երթալուն պէս փոխեց զայն ու Խորէն դրաւ։

Նախազգացմամբ դուշակեց կարծես, թէ ձեռք պիտի բաշէր օր մը այս աշխարհիս վաղանցուկ հաճոյքներէն, թէ իւր կեանքն Աստուծոյ ծառայութեան նուիրելով մեծ քաղցրութիւն պիտի զգար. ուստի օր մը աչքերն վեր առնելով կնկան մը երես չէր նայեր. . . բաղմութեան մէջ. փութանք աւելցնել թէ մէկէ մը տեսնվելու

կասկած կամ երկիւղ չունեցած ատենն ալ չէր նայեր կիներու . . . եթէ ծեր ըլլային . և , հետևապէս , կուսակրօն ըլլալու համար ամեն տրամադրութիւն ունէր : Հավիս չորս տարեկան կար , դրացւոյն տղայներն իւր տունը կը հրաւիրէր և անոնց հետ կրօնական խաղեր կը խաղար , նման այն խաղերուն զորս երբեմն խաղալու չմոռնար : Աթոռի մը վրայ բազմելով քարոզ խօսելու համար մեծ փափաք ունէր , իսկ երբ այդ աթոռը պատրիարքական ըլլար՝ հողին կուտար :

Հայրը տեսնելով որ տղան վարդապետ ըլլալու սիրով կը տոչորի , ինչպէս որ նոյն սիրով կը տոչորին միշտ եօթը տարու տղայներէն ոմանք , որոշեց Վենետիկի վանքը ղրկել զինք . և քիչ ատենէն այս որոշումը գործադրեց առաջաստաւոր նաւու մը յանձնելով իւր զաւակն 1847ին :

Երբ Վենետիկ հասաւ Խորէն ու վանահօր ներկայացաւ , վանահայրն , անոր շարժումները դիտելով , յայտնեց թէ անկարելի է զայն դպրոցի մէջ առնելը , որովհետև , աւելցուց , վանքին տրամադրած օրէնքներուն հակառակ էր իգական սեռէն աշակերտ ընդունելը : Մեծ դժուարութիւն կրեցին համոզելու համար վանահայրն թէ աղջիկ չէր իրեն ներկայացվողը : Երկրորդ օրը վանքին դպրոցը ղրկվեցաւ Խորէն , ուր քիչ ժամանակի մէջ հսկայաքայլ յառաջ դնաց այն ամեն գիտութիւններու մէջ , որոնց շնորհիւ մարդս կը յաջողի սիրելի ընել զինք ռամիկներու : Մեր պաշտօնին հաւատարիմ մնալու համար պարտաւոր ենք հոս յիշել որ այն ատեն որչափ սրամիտ նոյնչափ ալ խառնակիչ էր Խորէն : Վանահօր ականջներն ալ խուլցած ըլլալով այն տրտունջներէն զորս Խորէնի դէմ կ'ընէին իւր դասընկերները , որոշվեցաւ որ 'ի պատիժ իւր անվայել վարքին , վարդապետ ձեռնադրվի : Այս ըլլալու էր խելօք չկեցող աշակերտներուն համար վանքին սահմանած պատիժը :

Վանքին մէջ քանի մը տարիներ վարդապետութիւն ընելէն ետքը — սենեակ մը քաշվելով քարոզ տալու վարժութիւն ընելէն ետքը — զղայ թէ վանքը խիստ անձուկ ասպարէզ մ'էր համեմատօրէն իւր ընդարձակ հմտութիւններուն՝ որովհետև օր մը փայլ պիտի առնէր իւր անունն պճնասիրութեան աշխարհին մէջ : Փափաքեցաւ անանկ ընդարձակ ասպարէզ մ'ընտրել որուն մէջ կարող ըլլար ընդարձակօրէն ծառայել Աստուծոյ : Այս փափաքն գոհացնելու համար երկու ոտքով ցատկեց մեր ազգային Պատրիարքարանն ինկաւ :

Ցիշելու բարեբախտութիւնը չունինք այն թուականն՝ ուր Խորէն Էջմիածնայ հպատակեցաւ, սակայն լաւ յիշելու դժբախտութիւնն ունինք թէ այն թուականէն 'ի վեր է որ մեր կուսակրօններ ամեն պարզութիւն մէկդի դնելով կիներու պէս հագուիլ, սգուիլ և կոտրտուիլ սկսան . . . աղէկ ծառայութիւն ընելու համար:

Այն ժամանակները մայրաքաղաքիս հարուստներէն ոմանք իրենց ձիերուն ապագայ պատրաստելու նպատակաւ, անոնց համար հոյակապ ախոռներ կառուցանելէն ետքը՝ իրենց զաւակներուն համար ալ դպրոց մը շինելու գաղափարն յղացան. բայց որովհետև Կ. Պոլսոյ մէջ դպրոցի յարմար տեղ մը գտնելն անկարելի էր, որոշեցին որ Բարիզի մէջ բանան այս դպրոցն՝ որուն մէջ պիտի դաստիարակուէին իրենց զաւակներն, և թերևս, իրենց ձիերն ալ եթէ հոս գործ չունենային: Իրենց այս որոշումին ծնունդ տուին Բարիզի մէջ դպրոց մը շինելով . . . ուռաղի վրայ: Այս դպրոցին, որուն անուն Հայկազնեան, տնօրէններն եղան 1850ին հռոմէականութենէ Հայոց եկեղեցին դարձած, կամ լաւ ևս՝ գերութենէ ազատութիւն դարձած երեք վարդապետներն, որոնց յարեցաւ նաև վերջէն Խորէն Եպիսկոպոս: Ցիշեալ տնօրէններն եթէ բան մը չսորվեցուցին աշակերտներուն, որոնք երբ մայրաքաղաքս դարձան բան մը չսորվելէն զատ, հայերէն լեզուն ալ կորուսած էին, գոնէ սա սորվեցուցին ազգին թէ՝ շատ լաւ բան է իրաւունք և պարտք ճանաչելն: Այս սկզբունքը մեզի սորվեցնելէն ետքը մաքուր սրտով, հանդարտ խղճով հարիւր հազար փրանքի պարտք թողլով դպրոցին դռները գոցեցին: Խորէն եպիսկոպոս ամենէն աւելի օգուտ քաղեց այդ դպրոցէն. մեծ քայլեր առաւ հոն դէպ 'ի Պառնասայ գագաթ. հոն կատարելագործեց մուսաներու արուեստը: Սա ինքն է որ, իւր վկայութեանը նայելով, երկու ամիս աշխատելէն ետքը հետևեալ գիւտն ըրաւ.

Զիւր անուն կոչ
Գիտե՞ս — ո՛հ, ոչ:

Թէպէտեւ պատմարաններէն ոմանք Հոմերոսի կ'ընծայեն այս երևելի գիւտն, որ Ժամանակագրութեան Եբրեւէ անցեալին կարգը դրուելու մոռցուած է դժբախտաբար, սակայն մենք պնդելով կը պնդենք որ այս գիւտին փառքը Խորէնի միայն կը պատկանի: Քաջ գիտենք որ Խորէն եպիսկոպոս այս գիւտն ընելէն անմիջապէս ետքը հեւալով կը վազէ եղբօրը և անոր կ'իմացնէ: Եղբայրն նախ չուզեր

հաւատալ․ ասանկ գիւտի մը գիւտն անհնար կը թուի իրեն, բայց վերջապէս կը համոզուի և եղջորը փաթթըլուելով, Խորէն, կ'ըսէ, մեծ ծառայութիւն ըրիր ազգին այդ գիւտովդ․ ազգը պարտաւոր է երախտագէտ մնալ քեզ յաւիտեան աւուրս կենաց իւրոց․ Արդարև այդ Գիւտը մեր ազգին համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան Գիւտ Նշխարացը, և կը զարմանանք թէ ինչու այդ գիւտին օրը կիրակի չեն բռներ . . . բանաստեղծները։

Հայկազեան դպրոցին փակումէն ետքը Կ. Պոլիս դարձաւ Խորէն․ Քանի մը ատեն հոն մնալէն ետքը դասախօսութեան պաշտօնով Թէոդոսիոյ Խալիպեան ուսումնարանը մտաւ, ուր առաւօտէ մինչև երեկոյ դասախօսութիւն կ'ընէր խմբագրութեան պարապելով թերթի մը՝ որուն անունը կամ Մասեաց աղաւնի էր կամ Պօլսոյ աղաւնի․ Աշակերտներն ալ իրենց վարժապետին յանգ կրելով կ'զբաղէին, որպէս զի հայրենասիրական եռանդուն քերթուածներ շինէ ազգին։ Չհասկցուեցաւ թէ ո՛ր գիտութեան կամ ուսման մէջ յառաջ դացին յիշեալ վարժարանի աշակերտները․ միայն սա յայտնուեցաւ որ երբ այդ աշակերտներն իրենց քաղաքները վերադարձան, պատուհաններուն առջևէն չէին հեռանար փողոցէն անցնող աղջիկներն դիտելու համար։ Կը հրաժարինք մանրամասնօրէն պատմելէ այն կեանքն զոր վարեց Խորէն Թէոդոսիոյ մէջ․ այո՛, կը հրաժարինք, որովհետև դժբախտութիւնն այն եղանակով հալածեց զինք Թէոդոսիոյ մէջ ինչ եղանակով որ կը հալածէ մէկն իւր ստուերն որ տան տիկնոջ աչք կը տնկէ։ Կրօնաւոր մը այսչափ հալածուելու չէր․ . . կրօնաւորէ մը։ Նա միթէ հալածումը յաջողեցաւ անոր սկըզբունքն փոխելու․ բնաւ երբէք․ այլ, ընդհակառակն, աւելի ևս քաջալերեց զայն իւր սկզբունքին մէջ։ Սկզբունքը, կ'ըսէ Աղէքսանդր Տիւմայի որդին, բևեռներու կը նմանին, որչափ զարնես անոնց գլխուն՝ նոյնչափ աւելի կը հաստատուին։

1864ին դարձեալ ստիպուեցաւ Պոլիս դառնալ․ ուր քանի մը ամիսէ ետքը Բերայի քարոզչութեան պաշտօնը ձեռք անցուց։ Իրեն համար կրնանք ըսել ինչ որ կ'ըսեն Պղատոնի համար, թէ մեղուները մեղր քսած էին անոր շրթներուն — թէպէտև ուրիշներն ալ քիչ մը կարմիր քսած էին — այնչափ պերճախօս էր։ Ժողովուրդը մինչև այսօր սիրով մտիկ կ'ընէ անոր քարոզները մինչև վերջը և առանց քրտինք թափելու։ Իւր քարոզներն աւելի կը փայլին քան իւր մազերը։ Ի՞նչ հարկ կայ երկարելու․ կէտեր կան որոնց մէջ

Խորէն տեսականի մարդ է և գործնականի չգար․ կէտեր ալ կան որոնց մէջ միայն գործնական է։ Դժբախտութիւնն հոն ալ վազեց քանի մը տարիէն, հոն ալ հալածեց զինքը, և Խորէն յօժար կամքով հրաժեշտ տուաւ իւր պաշտօնին . . . երբ Թաղեցիները վար առին զինքը։

1867ին եկեղեցական պատգամաւոր ընտրուելով՝ Վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսին յուղարկաւորութեանը գնաց մինչև Էջմիածին, ուր եպիսկոպոսութեան աստիճան բարձրանալէն ետքը Պօլիս վերադարձաւ և Պէշիկթաշի քարոզիչ անուանուեցաւ։ Յիշեալ թաղին վարժարաններու վերատեսչութիւնն ստանձնելով բարեկարգութեան ձեռք զարկաւ։ Աշակերտներուն սիրտն ու միտքը մշակելու համար անոնց հագուստները հանել տուաւ և համազգեստ շինել տալով հագցուց անոնց։ Ահաւասիկ ըրած միակ բարենորոգումն որ կրնայ ըսուիլ թէ աւելի դերձակներու համար եղաւ քան աշակերտներու համար։

Քանի մը ամիս այս պաշտօնը վարելէն ետքը հրաւիրուեցաւ հրաժարիլ անկէ․ ընաւ դէմ չկեցաւ, հրաժարեցաւ և Մ···խի խմբագրապետին տանն ապակիները խորտակել տուաւ։ Քանի մը քաղաքներէ առաջնորդ ընտրուեցաւ, բայց ինք իբրև նախանձ նկատելով այն ամեն առաջարկութիւն որ կ՚ստիպէր զինք հեռանալ Պօլիսէն՝ մերժեց գաւառներու մէջ առաջնորդութիւն ընելը։ Զմիւռնիան ոչ միայն ընտրեց, այլ հրաւիրակներ ալ ղրկեց․ Ընտրութիւնն ալ հրաւիրակներն ալ քաղաքավարութեամբ վռնտեց։ Տիգրանակերտն ալ ունեցաւ Զմիւռնիոյ յիմարութիւնը, և անոր պէս իւր պատիժը կրեց։ Ամենէն վերջը Ռոտոսթօյէն հրաւիրուեցաւ որ իբրև հովիւ հոգևոր արածէ զիրենք․ Խորէն եպիսկոպոս ընդունեց Ռոտոսթօն, բայց ծանր պայմաններ առաջարկեց որ Ռոտոսթօն չուզէ զինքը․ օրինակի համար այնպիսի ճամբու ծախք մը առաջարկեց որով Ռոտոսթօյի բոլոր այգիները կրնային հոս փոխադրուիլ։ Հարկ չէ ըսել թէ Ռոտոսթօն ալ ստիպուեցաւ, Զմիւռնիոյ և Տիգրանակերտին պէս, ուրիշ առաջնորդ ընտրել իրեն։ Յիշեալ երեք քաղաքներն կը պարծին այսօր Խորէնն իրենց առաջնորդ չունենալուն վրայ։

Տեղեկանալու համար այն վաւերական աղբիւրներուն, որովք անժխտելի կերպով հաստատուած է այսօր թէ Խորէն Նար–Պէյն Լուսինեանէ սերած է, պէտք է ներկայ գտնուիլ այն գեղեցիկ արքայական երազին զոր պատիւ ունեցած է տեսնել Խորէն եպիսկո-

պոս 1870ին։ Այդ երաշխն մէջ Նար-Պէյ Լուսինեան կը ներկայանայ Խորէն եպիսկոպոսին և անոր կ'ըսէ. «Ես եմ Նար-Պէյ Լուսինեան, որ 1798ին Կիպրոսի Տաճիկներուն հարստահարութիւններէն փախչելով՝ Եգիպտոս գայի և Նաբոլէոնէն մեծ պատուով ընդունվեցայ։ Դու ինչ սերած ես. շուտ ըրէ՛ ել, հագուէ՛ և մականունդ փոխէ։» Մենք բնաւ կասկած չունինք սոսոր ստուգութեանը վրայ։ Շատերը արդէն այս երաշխն ներկայ գտնվված ըլլալով՝ իբրև ականատես վկայ կը պատմեն, մինչև իսկ կը նկարագրեն Նար-Պէյ Լուսինեանի կերպարանքն որով երևցած է, երաշխն մէջ, Խորէնին։ Իբրև զօրաւոր փաստ ուրիշ ի՞նչ պահանջելու իրաւունք ունինք, միթէ Մաոչ, Թէրթէնանց-Էֆէնտ և Լրաբեր օրագիրներն չհրատարակեցի՞ն զայն արժանահաւատ աղբիւրներէ քաղելով։ Բայց ի՞նչ օգուտ, մարդիկ որչափ ալ բարձրանան նորէն բարձրանալ կը փափաքին. Խորէն եպիսկոպոսն ալ, իբրև մարդ, քանի մը տարիներ Նար-Պէյով շատանալէ վերջը ուզեց որ Լուսինեան ալ յորջորջվի նման այն աւազակին որ ուրիշի մը գոյքը յափշտակելէն ետքը կը փափաքի անոր հայրերն ալ կողոպտելու։ Այս չափազանց փափաքէ մղվելով է անշուշտ որ Խորէն եպիսկոպոս ելաւ օր մը հետևեալը հրատարակեց.

«Նկատելով որ Ռուսաստանի մէջ Լուսինեան մը կայ որ նամակով ինծի կ'իմացունէ թէ ես իրեն եղբօրորդին եմ.

«Նկատելով որ բոլոր եղբայրներս Լուսինեան մականունը կը գործածեն.

«Նկատելով որ հարազատ եղբայրներու մէջ տարբեր մականուններ գործածելն անտեղի է.

«Ես ալ որոշեցի որ այսուհետև Լուսինեան գործածեմ։»

Փառք տանք Աստուծոյ որ միտքը չէ ինկած հետևեալն ալ գրելու.

«Նկատելով որ եղբայրներս ամուսնացած են . . . . . ։»

Ինչպէս յայտնի կ'երևայ, Խորէն եպիսկոպոս վերոյիշեալ նկատողութիւններով բոլոր պատասխանատուութիւնն հօրեղբայրներուն վրայ կը ձգէ։ Եթէ հօրեղբայրն բան մը գրած չըլլար իրեն՝ եթէ նեբելի ըլլար հարազատ եղբայրներու մէջ տարբեր մականուններ գործածել՝ անշուշտ ինքն ալ չպիտի ստիպվէր փոխել իր մականունը. օրինաւորութիւնն է որ կ'ստիպէ խեղճը Լուսինեան յորջորջվելու։ Հարկ կը համարինք հոս յիշել թէ Խորէն եպիսկոպոս իր կար-

ծիքներուն հետ ալ այնպէս կը վարվի ինչպէս իւր մականուններուն հետ. միայն սա տարբերութեամբ որ կարծիքներն ինն օրը անգամ մը կը փոխէ, մինչդեռ մականունները ինը տարին անգամ մը։ Թող աղօթք ընէ Նորին Գերապատուութիւնը որ վաճառական չէ, եթէ վաճառական ըլլար և այսպէս յաճախ մականուն փոխէր՝ քիչ առեւտուրն մէջ վաճառատունը կը դոցէր։

1876ին Կրօնական ժողովոյ ատենապետ ընտրվեցաւ շնորհիւ այն կուսակցութեան որ իրեն հետ աշխատած էր Խրիմեանը պատրիարքական աթոռէն վար առնելու դիւցազնական գործին մէջ։ Ատենապետ ընտրվելուն հետեւեալ օրը բանադրեց մէկն որ բանաւոր պատճառներով առաջին կիրակի Թողած ըլլալով՝ ուրիշ կիրակի մը հետ ամուսնացած էր։ Այս բանադրանքը շատերը բաւական խնդացուց։ Քանի մը օր ետքն ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համաձայն հրատարակեց ճիշդ առջինին նման ամուսնութիւն մը՝ որով ուրիշ մէկն իւր կինը Թողած՝ ուրիշ կնիկ մը առած էր։ Այս հաճոյանը շատ խնդացուց ժողովուրդն։ Այս հակասական վճիռներն մինչև այսօր իրարու դէմ հրացան կը քաշեն Կրօնական ժողովոյ արձանագրութիւններուն մէջ։

1878ին իբրև ազգային նուիրակ Խրիմեանի հետ Պէրլինի Աւատաժողովը ղրկվեցաւ։ Թէպէտև չգիտցվեցաւ թէ ինչու չկրցին Աւատաժողովին ներկայանալ, սակայն շատերը պնդեցին այն ատեն թէ Ազգը մեծ օգուտ քաղեց անոնց ուղևորութենէն, թէ ձայն հանելու չէ, այդ օգուտին ինչ ըլլալը վերջէն պիտի հասկցվի։ Ասոր համար է որ շատերն իրենց բերանը բացած՝ գործերու վերջը դիտելու կը պատրաստվին։ Եթէ այս օգուտներուն երևակայականն մէկդի նետելով իրականին դառնանք՝ սա օգուտը կը գտնենք որ առաջ գաւառներու մէջ եթէ տարին հարիւր հոգի կ'սպաննվէին՝ այսօր հազար կ'սպաննվին, և այս ալ մեծ օգուտ է անշուշտ անոնց՝ որք բազմութենէ չեն ախորժիր։

Պէտք չէ մոռնալ այն մեծ ծառայութիւնները զորս մատուցած է Ազգին Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ։ Իւր ատենաբանութիւններն շատ ներդաշնակ էին, երաժշտական խումբ մը կը պակսէր զանոնք աւելի ազդու գործելու համար։ Իւր ճառերն նոյն ազդեցութիւնը կ'ընէին երեսփոխաններու վրայ ինչ ազդեցութիւն որ կ'ընեն Հարբնդրէր Խաղաղաշէ դպրոցական աշակերտներու վրայ։

Զարմանցութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք թէ՝ իբրև մա-

տենագիր աւելի ծառայած է Ազգին քան իբրև կուսակրօն։ Իւր աշխատասիրութիւններուն մէկ մասը 1870ին Բերայի հրդեհին հրոյ ճարակ եղան ինչպէս որ կ'ըլլան դժբախտաբար այն ամէն երիասիրութիւններն որք տպված չեն . . . գրված չեն։ Այդ գործերու մոխիր դառնալն մեծ կորուստ մ'է անշուշտ Ազգին համար, բայց կրնանք մխիթարվիլ իւր հրատարակած գործերով՝ որոնք քիչ բայտաւութեամբ, արժանիք ունէին . . . մոխիր դառնալու։ Խորէն եպիսկոպոս ունի այսօր տասներկու գործեր։ Ասոնց մէջն է Ալֆրեդիկա կատակերգութիւն, որ կապիկի պէս ամէն բանի մէջ ուրիշն նմանելէ յառաջ եկած ցնանները կը հարուածէ։ Վաղրգենէ, անմեղ սէրէ ներշնչված գողարիկ ոտանաւորներ։ Դաշնակ Լամարթինէ, անմահ բանաստեղծին ոտանաւորներուն գրաբառ թարգմանութիւնը՝ զոր հասկնալու համար այն տեսնները չբս հոգիէ բաղկացեալ մասնաժողով մը կազմվեցաւ, որն որ անկարող ըլլալով զայն լուծել թարգմանչին դիմեց, որ ներումն խնդրելով պատասխանեց թէ վերայէն բաւական ժամանակ անցած ըլլալուն պատճառաւ ինք ալ չէ կարող հասկնալ։ Գրիգորոնկեան որ կը պատուիրէ երիկներուն նեբրել իրենց կիներուն որքան ալ անպարկեշտ ըլլան, որքան ալ մեծ ըլլայ անոնց սիրականներուն թիւը։ Նախկինբարձ ֆրանսերէն լեզուի պէտս անոնց որք փափաք չունին Ֆրանսերէն սորվելու։ Սարգիս Հայկանէ, որոնց մէջ առաջին տեղ կը գրաւէ ղեայրենեաց սուտ ճեղքան։ Օտար լրագիրներու մէջ անդրալեռնականներու դէմ պաշտպանած է Հայաստանեայց եկեղեցին և ժողովրդեան համակրութիւնը գրաւած է։

Խորէն եպիսկոպոս անուշ բնաւորութիւն մ'ունի. ամենուն հետ այնպէս կը վարվի ինչպէս որ խմբապիր մը կը վարվի այն մարդուն հետ որ տարուան մը բաժանորդ կը դրվի և բաժանորդագինն ալ կանխիկ կը վճարէ։ Վարքէն կրնանք դուշակել թէ իւր յարգած սկզբունքներն հետևեալներն ըլլալու են.

«Սիրէ հայրդ եւ մայրդ . . . եթէ հարուստ են.

«Սիրէ թշնամիներդ . . . երեսանց.

«Սուտ մի՛ խօսիր . . . եթէ շահ չունիս.

«Թող մի՛ տար որ կիրքերդ գերի ըլլան անձիդ.

«Դրացիներդ անձիդ պէս սիրէ։»

Մեռեալներուն գալով՝ անոնց հետ ալ աւելի քաղցրութեամբ կը վարվի։ Ամիսի սրտաուչ դամբանականներ կ'արձակէր, այն-

պիսի պելՀախօսութեամբ կ'գովէր արքայութիւնն՝ որ ներկայ գրու-նըվողները մեռնելու փափաք կ'զգային։ Զմոռնանք սակայն ըսել թէ՝ երբեմն ալ մեռեալն արքայութենէն աւելի կը գովէր՝ որով ննջե-ցեալն նախապատիւ կը սեպէր դադաղին մէջ մնալ քան թէ ար-քայութեան մէջ։ Ազգային Հիւանդանոցին մոմերուն պէս կարգե-րու կը բաժնըվէին իւր դամբանականները։ Մէկ ոսկի տուող մե-ռեալն բարեսիրտ կ'ըլլար. երկու զրկողը բարեսիրտ և քիչ մ'ալ ազգասէր կը հռչակվէր. երեք նուիրողը աղնիւ սրտով և վսեմ զգայութիւններով կը զարդարվէր. չորս համբողը հանրածանօթ ազ-գասէր կը ծանուցվէր. հինգ տուողն՝ կենդանութեանը ժամանակ այնքան դաղտնի ողորմութիւն տուած կ'ըլլար ազքատներուն որ մարդ տեսած չէր ըլլար, հայրենեաց բարերար կը յորջորջվէր, և ա-սանկներուն դադաղը ութ հոգի կը կրէր, որովհետև չորս հոգի բա-ւական չէին կրել այնչափ գովեստներով ծանրաբեռնեալ ննջեցեալն։ Դադաղն ալ երբեմն զգացման տէր և ազգասէր կ'ըլլար եթէ զայն շինող ատաղձագործը Գերասպատիւին Դեֆէրէ մը զրկէր։ Իսկ ա-նոնք որ ժամանակ չունէին փրկանք վճարել դամբանախօսին՝ դամ-բանական լսելու իրաւունքէ կ'զրկվէին, իրենց վերապահելով սա-կայն մեռնելու իրաւունքը։ Խորէն եպիսկոպոս իւր պաշտօնակիցնե-րուն պէս վարվելով՝ լռելեայն սա սկզբունքը կը քարոզէր թէ՝ չար եղէք որչափ կ'ուզէք, բայց հարուստ եղէք որչափ կրնաք։ Ժողո-վուրդն որ շատ անգամ ազգասէր, ողորմած, քարէսիրտ ածականներուն տրվելը կը լսէր այնպիսի մարդերու՝ որոնք իրենց կենդանութեանը ժամանակ Ազգը մատնած են իրենց շահուն համար կամ եկեղեցւոյն դանձանակէն ստակ գողցած են, ինքնիրեն կ'ըսէր. «Խորանի վը-րայ, բազմութեան մէջ այսչափ սուտ ինչպէս կարելի է ըսել ա-ռանց կարմրելու։»

Խորէն եպիսկոպոս մեծ մարդ է. աւելի մեծ պիտի ըլլայ ան-շուշտ եթէ յաջողի Կիպրոսի մէջ Լուսինեանէ մնացած կալուածա-ներն Անգղիոյ ձեռքէն առնել. և ասալ անհաւատալի բան մը չէ։

Խորէն եպիսկոպոս միջին հասակով, բարեձև կազմով գեղեցիկ մարդ մ'է։ Երբ փողոցն ելնէ՝ ընդհանրապէս այն դէմքը կ'ունե-նայ երբ բազմութեան մէջ մէկն իւր սիրուհիին դաղտնի նշան ընե-լէն ետքը ուրիշ մը զայն տեսնէ և իրեն ըսէ. «Ըրածիդ հաւնե-ցայ։»

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս 23 Նոյեմբեր 1879.

Բօրնէյամ, կարծեմ թէ Էմէրսըն, ամերիկացի անուանի մատենագիրը, իր Մօրթըլ–Բէան Ներկայացուցիչները գործին մէջ, գործ մ'որու կեղևը միստիքական ու ծուծը գրական է, ըսած է տեղ մը, Սվօտէնպօրկ, ոգեբաններու հիմնադրին վրայ խօսած ատեն. — Երբ նա երկին կ'սրանայ, այլ ես չեմ իմանար իր լեզուն։» Նոյնպէս կրնամ ըսել Հայուն համար. — Երբ նա Հայաստանէն դուրս կ'ելնէ, իր ընթացքն անիմանալի կ'դառնայ։ — Թերևս այս գիտնալով՝ գաղթական ազգայնոց մեծ մասն իրենց մտածութեան առարկայ ըրած են, մանաւանդ հիմակ, Հայաստանն, ուր կ'սրանայ իրենց հոգին ու միտքն և կ'գիտեն որ Հայաստանէն դուրս ինչ որ ընեն, ինչ որ չընեն, ինչ որ կանգնեն անկայուն են ու վաղափուլ, և միշտ օտար պիտի մնան իրարու և անանուն՝ այն բարեկիրթ ու մեզի քիչ շատ համակիր ազգերու մօտ, որ իրենց համար սկսած են աշխատիլ և Հայաստանի մէջ վնտռել հայ ազգայնութեան կեդրոնն ու տարերքը։ Կ'որոնեն Հայաստանի մէջ դպրոց, արուեստանոց, գործարան, պանքա, Հայաստանի մէջ կ'փափաքին գտնել հայութեան ստուար մասն, հասուն ու հնարագէտ գլուխներ, գործօն ու առոյգ բազուկներ, ժիր մշակներ ու արուեստաւորներ, արդիւնաբեր դրամագլուխներ և մեքենաներ, և, աւաղ, շատ տեղ թշուառ ու մերկ հայ գիւղացիներ, կողոպտուած երկրագործներ, սարկաւիտ քաղաքացիներ կ'գտնեն, և շատ անգամ ակամայ կ'միտին այն հակահայ Պ. Բալկրավի վիճակագրական նամակին, որով անցեալ տարի, Լորտ Քանավօնի՝ ի նպաստ Հայոց ինքնավարութեան խօսած մէկ ճառին կ'պատասխանէր և կ'պնդէր թէ միայն Լազ, Կիւրճի, Թիւրքմէն, Քուրդ կ'բնակին բոլոր Փոքր Ասիոյ մէջ, այլ Հայք դուն ուրեք կ'գտնուին գիւղերը, թէ բնակիչներուն ոչ միայն մէկ տասներորդ մասը կ'կազմեն այլ բնութեամբ ու վարուք յետին են, թէ Լազիստան, Կիւրճիստան, Քիւրտիստան անուն գաւառներ

կան, այլ՝ ինքն որ վեց եօթ տարի բնակած է այն կողմերը՝ Արմենիստան անուամբ պատառ մը չէ տեսած երբէք, ըստ որում չկայ։ Եթէ նենդաժէտ չափազանցութիւն կայ այս հաշուին մէջ՝ որ թերևս պաշտօնական անձերու վրայ ներդործեց Հայաստանը Քիւրտիստանի փոխելու, և որու, թէև քիչ մ'ուշ, ի պաշտօնէ կ'պատասխանէ Վահան վարդապետ իր նոր այլ թերի վիճակագրական տեղեկութեամբ առ Դրօղբը հիւպատոսն, սակայն այս իրաւ է որ մենք ևս չափազանց դանդատելու իրաւունք չունինք, ըստ որում՝ քանի մը տարի առաջ՝ Հայաստան մեզի համար անգոյ երկիր մ'էր, Հայաստան պատմական անուն մ'էր այլ ոչ իրականութիւն։ Իսկ հիմակ որ ժամանակները փոխուեցան քաղաքականութեան հետ, ինչպէս նաև մեր դաղափարներն ու ձկտումները, երբ Հայ մ'ելնէ իրեն ազգային նպատակ, գործ մ'ընտրէ, խորհուրդ մ'երկնէ Հայաստանի սահմանէն ու շահերէն դուրս, իսկոյն սա պատասխանը կ'ընդունի. — Մեր դարուն ու Հայաստանի մէջ չես ապրիր, մեղմէ չես։» Այս հայրենասիրական հոդասիրութենէ որչափ որ քիչ շատ իրական օդուտներ ծագին, որչափ որ ամեն ազգային շարժում, որոշում, անհատական ու հաւաքական, Հայաստանի զարդացումը կէտ նպատակի ունենան, սակայն չմոռնամ ըսելու որ Հայաստանի բաղմադիմի պիտոյից համեմատութեամբ դրեթէ ոչ ինչ են, թէ տեսական աշխարհէն դուրս չելած են Հայք, և թէ աւելի խօսքով, դրով, մէկ քանի վարժապետով, թղթակիցով ու քննիչով, մէկ քանի ոսկիով ու դպրոցով կ'փափաքին Հայաստանը իրականացընել, բարեկիրթ, լուսաւոր, բաղմամարդ, զօրաւոր, ինքնօրէն ընել քան թէ ազդու և արդիւնաւոր միջոցներով։

Եւ ի՞նչ են այս միջոցները. ինչ որ շատեր կ'խորհին այլ քիչեր կ'գործադրեն։

Երբ տեսնեմ՝ որ չէ թէ միայն պանդուխտ Վանցին ու Մշեցին, այլ բնիկ պօլսեցի, իզմիրցի, պրուսացի, եւրոպացի Հայ ընտանիքներ, իրենց կալուածքն իրացընելով կ'առնեն ու դունդ դունդ կը դիմեն Տաւրոսի կողմերն ու Վասպուրական, երբ տեսնեմ հազարաւոր փափկասուն Հայ երիտասարդներ, որ իրենց կանացի հագուստը մերկացած ու հաստ կապայ ու վարտիք հագած, կ'շալկեն մեքենայ, գործիք ու իրենց հողին և կ'վազեն Հայաստան, կ'մտնեն այն Քիւրտերուն մէջ, որ այնքան մեղի ահարկու կ'երևին, թէև Պ. Դրօղբը հիւրասէր, մարդասէր ու գործունեայ կ'գտնէ, հետևա-

պէս օգտակար մարդիկ, իսկ պատմաբանն Հայոց հին նախարարներու սերունդը կ'համարի, հետևապէս մեզի արենակից ու ազգակից, և երբ այդ պատանիներն անոնց հետ մաքառին գործունէութեան, ճարտարութեան և արիութեան դաշտին մէջ և ջանան զսպել իրենց մտաւորական ու բարոյական ներգործութեամբ, վարժեցընել աշխատութեան և հայութեան ոգին անոնց ներշնչել, որով հզօր տարբ մ'աւելցուցած պիտի լինին իրենց զօրութեան, երբ տեսնեմ այդ պատանիներն որ Հայաստանի աղջկանց հետ միանալով իրենց հոգին նոր աւիւնով և մարմինն նոր արիւնով կ'նորոգեն ու կ'կազդուրեն և ապագայ նոր առոյգ ու կայտառ սերունդ մը կ'ստեղծեն՝ Հայաստանի աղատ լեռներու ու ծաղկաւէտ դաշտերուն մէջ, երբ տեսնեմ հայ դրամատէրներ որ իրենց դրամագլխուն հետ կ'թափեն երկրագործութեան և մեքենագործութեան գործիներ Հայաստանի բազմամարդ քաղաքներու մէջ, և՝ Եւրոպայի ծոցն բաժանորդական ընկերութիւններ կազմելով՝ երկրաբաններ, հանքաբաններ, չափագէտներ, ճարտարապետներ կ'ուղարկեն հայրենիք որպէս զի անոր թագուն հարստութիւնները շահագործեն, միանդամայն իրենց օգտակար ազդեցութիւնը կ'տարածեն շրջակայ հայ գիւղերու ու աւաններու մէջ՝ մշակին խոր ու արօր, ձեռնարկիչին տոկոսով դրամ, գործաւորին երկաթ և այլ նախնական նիւթեր, վաճառականին ճամբայ, ուսումնականին և ժողովրդեան դպրոց, տպարան, մատենադարան, լսարան հայթայթելով, այնպէս որ այս ընկերակցութեամբ Հայաստանի շահուց համար համերաշխութիւն մը հաստատուի Եւրոպացիին ու Հայուն մէջ, երբ տեսնեմ անպէտ վանքեր գործարան, անպէտ կրօնաւորներ բանուոր, անպէտ եկեղեցական անօթներ՝ դրամ, անպէտ ազգային հարստութիւններ արդիւնաբեր դարձած, երբ տեսնեմ մեր կիներն ու աղջիկներն աւելի պարզասէր ու հայրենասէր, մեր ընտանեկան կեանքն աւելի ազգային ու կանոնաւոր, մեր քաղաքագէտներն աւելի ազգային շահուց մտադիր քան թէ օտարին, մեր ուսումնականներն աւելի համեստ, փորձ ու գործնական, մեր եկեղեցականներն աւելի կիրթ և նուազ փառասէր, այն ժամանակ պիտի համարձակիմ ըսել թէ Հայերն իմանալի կը դառնան և Հայաստանի վերանորոգման միջոցները կ'գործադրեն։

Բարեկամ, կարծեմ թէ շատ պահանջող չեմ և եթէ դու աւելի կտրուկ ու ժան ճամբայ մը գիտես Հայաստան մտնելու ու կանգնելու, խնդրեմ դծագրէ։ Զեմ ուրանար որ այդ ճամբուն մէջ ենք,

և մէկ քանի քայլ առած ենք, սակայն դեռ դիտակով անգամ չենք կարող զանազանել մեր հեռաւոր նպատակն, թող թէ պարզ աչքով. թերևս դու աւելի հեռատես ես . . . բայց թողունք հեռուն և նայինք որ մեր մօտ ինչեր կ'անցնին։

25 Նոյեմբեր

Բ՝ոբնկոմ, Լուրերն առատ են և արդէն շատերն հինցած։ Այլ և այլ ազգային խնդիրներ, կրօնական, քաղաքական, գրական, օրէնսդրական, ուսումնական, դաւառական հրապարակը կ'երևին, և լուծում կ'պահանջեն։ Բոլորը մէկ՝ նամակի մը մէջ ամփոփել ու դատել դժուարին է, միայն պիտի շօշափեմ անցնիմ, մէկ քանիներուն վրայ քիչ մը ծանրանալով։

Գեր. Հասունին յաղթանակէն ի վեր՝ Հակահասունեան կուսակցութեան գունդը տկար ու անպաշտպանելի մնաց, դասալիքներն աւելցան, թէև իր դիրքն արդէն հակասական էր և միայն, չէ թէ երկնային այլ աշխարհային շահուց համար Ս. Պետրոսի հովանին կ'ընդունէր, մերժելով Ս. Պապին իրաւասութիւնը։ Երբ այդ շահերն ալ վտանգի մէջ ընկան, երբ իրենց եկեղեցիներն ու վանքերն Հասունեանց ձեռքն անցան, այն ատեն իմաստութիւն սեպեցին դառնալ այն եկեղեցին ուր արդէն հոգւով ու մարմնով կ'գտնուէին, ուր Հայրենի յիշատակներ և աւելի կենսական շահեր իրենց հայրենասիրութեան և ազատասիրութեան կ'խօսէին, և այն թեթև օղակն որ դեռ ևս իրենց վիզէն կախուած էր վերջապէս խորտակեցին և լուսոյ ու անկախութեան ասպարէզը մտան համարձակ։ Արդէն մեծանուն հռոմէական Հայեր օրինակը տուեր էին, վերջապէս համոզուելով որ Հռոմի կուռքն անողոքելի է։ Թէպէտ այս անգամ բոլոր Հակահասունեան դասն չթողուցեց ծանր լուծը, այլ մաս մը, 25–30 ընտանիք, իրենց պարագլուխ ունենալով Օրմանեան վարդապետն, դարձան, բայց հաւանական է որ երբ Գեր. Հասուն դադրի, երբ լոյսն աւելի տարածի, երբ Հայաստան աւելի կենդանանայ՝ աւելի մեծ յեղաշրջում մը պատահի այն մտաց մէջ որ կղերական դաստիարակութեան շնորհիւ թոյլ, խղճահար ու երկչոտ են և միշտ Ս. Պապին բանալիներն իրենց աչքին առջևն ունին։ Այս վերադարձի առթիւ եղած ատենախօսութիւնները կարդացած ես անշուշտ. Ս. Պատրիարքին ազատասիրութիւն, կրօնական թոյլտուութիւն, հայրենասիրութիւն կ'ընէ, և կ'զարմանամ թէ ինչպէս այդ

կարդալէն ետև՝ չեն սթափիր յետամնաներն և Գեր. Հասունին ի-
րենց հրաժարական բարևը չեն տար ։ Ս. Պատրիարքը կ'փայլի նաև
Կոչոյս Տետրակին մէջ, ուր կ'տեսնեմ իր մէկ քանի գիրերն առ Գ.
Լէյըրտ, և Գ. Մալէդ, գաւառական խնդիրներու վրայ ։ Կոչոյս
Տետրակին ազգային լրագիրներն հատուածներ կ'քաղեն, որ Հայոց
վրայ կ'խօսին, որ բարենորոգումներու մասին զանազան պաշտօնա-
կան հրահանգներ կ'պարունակեն ։ Պաշտօնական գրութեանց մօտ
կան նաև մասնաւոր խնդրագիրներ ու յայտագիրներ ։ Բոլորը կըր-
նամ ամփոփել մի քանի բառով. գանգատ, քննութիւն ու քննու-
թիւն ։ Դարմանը պիտի գայ երբ հիւանդութեան բնութիւնը հաս-
կցուի, բաւական է որ հիւանդը չմեռնի մինչև այն ժամանակ ։
Հարկա ինչ կ'մտածես Կարսի հայ գիւղացներուն փախման վրայ Ֆը-
րանքինի ռուս զօրավարին ձեռօք, ինչպէս նաև Անիի եկեղեցւոյն ։
Կ'երևի թէ Գ. Ֆրանքինի շատ կ'ատենէ զանոնք, և ինքն էր ֆլխօ-
խաւարային գործ մ'ընելուն կառավարութեան կողմէ յանդիմանուեր
է եղեր, մինչդեռ քաջ գիտեմ՝ որ առանց կառավարութեան հրա-
մանին՝ Ռուսիոյ պետութեան մէջ՝ թռչուն մ'անգամ՝ չթռիր, մա-
նաւանդ հիմակ ։ Ինչ և է. թողունք այս փափուկ կէտն, մեր նոր
քաղաքագէտներուն ուշադրութիւնն այս և ասոր նման ռուսական շա-
հատակութեանց վրայ հրաւիրելով և՝ անցնինք գրական մի քանի
գործերու վրայ խօսելու ։

Անցեալ տարի Ճոխ Հայ Մատենագրութեան անուն նոր դասական
գործն, որ կ'պարունակէ աշխարհիկ լեզուէ գրական, պատմական,
կենսագրական հատուածներ, աշխատասիրութեամբ Գ. Ա. Պիպէռ-
ճեանի ։ Այսպիսի գրքի մը պէտքն արդէն զգալի եղած էր և Վեր.
Մխիթարեանց չինած գրաբառ հատընտիր քաղուածքն, նոյնպէս Գ.
Գարագաշեանի Հատընտիրը բաւական չէին աշխարհիկ լեզուի հե-
տամուտ աշակերտին փափաքը գոհ ընելու ։ Սակայն Գ. Պիպէռ-
ճեանի երկն դասական հրահանգիչ գործի և մանկավարժական ե-
ղանակի ամեն պայմանները կ'պարունակէ՞ ։ Ահա այս է նկատելու
կարևոր կէտը ։ Եթէ առաջին փորձ իր տեսակին մէջ՝ որ բաւա-
կան ընտրողութիւն և հմտութիւն կ'յայտնէ աշխատասիրողին կող-
մէ, կարելի է անաչառ քննութեան չենթարկել, սակայն՝ եթէ ա-
մեն երկրորդական նկատումներ ի բաց թողլով՝ գործին ներքին ար-
ժէքը գնահատելու ելնեմ՝ թէ դասակարգութեան, թէ նիւթերու
ընտրութեան մասին թերութիւններ պիտի գտնեմ ։ Նախ՝ կ'երևի

Թէ գործն անձապարանօք գրուած է և հեղինակը ժամանակ կամ դիւրութիւն չէ ունեցած աշխարհիկ գրականութեան ամեն գործերը փնտռել և աւելի այլազան , աւելի ընդարձակ ուղղութիւն մը տալ իր աշխատութեան ։ Եւ արդարեւ՝ կ՚տեսնեմ Հայ գրականութեան մէջ հազիւ մէկ երկու երեք բան գրողի գործէն , և նոյն իսկ անտիպ ձեռագրէ քաղուած հատուածներ , մինչդեռ անուն ունեցող մատենագիրներ ու գրագէտներ , ինչպէս Շահնազարեանց , Նազարեանց , Մ. Մուրատեանց , Տ. Գարագաշեան , Մ. Աղաբէկեան , Գ. Չիլինկիրեան , Ս. Ոսկանեան , Հ. Խիտէքճեան և ուրիշ շատեր անտես կ՚մնան Ծաղկաքաղի մէջ , իսկ մի քանի գրագէտներէ , մանաւանդ բանահիւսներէ ցյայուրդ հատուածներ քաղուած են ։ Երկրորդ՝ նիւթերուն դասաւորութիւնն ոչ միայն ոճի այլ և իմաստի մասին ի նկատի առնուած չերևիր , այնպէս որ առաջին մասերուն մէջ աւելի մութ ու խրթին կտորներ կան քան թէ վերջիններուն մէջ ։ Երրորդ՝ գործին գրեթէ երեք չորրորդ մասը գրուած են քերթուածներ և գլխաւորապէս Խորէն Նար-Պէյի , Ալիշանի ու Թէրզեանի ոտանաւորներն , ընտրութիւն՝ որ հայ մատենագրութեան ծաղկաքաղը պիտի տար մեզ՝ եթէ քերթողները միայն անոր ներկայացուցիչները լինէին ։ Այսպիսի դասական գործի մը մէջ պէտք է այնպէս բարեխառնել մատենագրութեան այլ և այլ ճիւղի վերաբերող գրուածներ որ արձակն աւելի տեղ բռնէ և իր աստիճանական դժուարութեամբ աշակերտին դիւրիմանալի դառնայ ։ Նոր փորձ մ՚է այս անշուշտ , և չեմ փնտռեր անոր մէջ լեզուաբանական բացատրութիւններ , քերականական ծանօթութիւններ և այլն որ առ հասարակ եւրոպական Ծաղկաքաղներու մէջ կ՚տեսնուին , այլ կ՚գովեմ աշխատասիրողին օգտակար խորհուրդն և կ՚հաստատեմ , որ այս գործն «շատ աւելի ստուար հատոր մը պիտի կազմէր եթէ չսահմանուէր Հասարակաց Կրթութեան ժողովին ներկայացընել ։»

Իսկ Հրապարակին վրայ աւելի շշուկ , փափսուք ու ծիծաղ շարժողն Պ. Ա. Աղասախահեանի Փիլիսոփայական Բառարան Թարգմանութիւնն է , զարմանալի սխալս և աւելի զարմանալի ստահուն , որ կարծել կ՚տան թէ հեղինակն ազատութեան տեսպար մ՚ու գործն գիտութեան համբար մ՚է ։ Եւ աւելի այս կարծիքին մէջ կ՚հաստատուիս երբ անոր յառաջաբան երկու տողը կարդաս ։ Ոչ այստեղ Թարգմանութեան Փիլիսոփայութիւն սորվեցընել , այլ Թարգմանութեան Փիլիսոփայութեան սորվեցընել Նպատակ ունի բերել ։

ՀԵՂԻՆԱԿ

Սակայն եթէ ղրբոյկը թղթատես՝ այս նոր փիլիսոփայութեան վարժելու մտօք, պիտի դիտես որ հեղինակը լաւ խորհուրդ մը յղացեր է, բայց անոր լաւ մարմին մը տալու չէ յաջողեր, այլ պոչը կտրած սատանայի կերպարանն ընծայեր է, որ մերթ կ'խորհի, մերթ կ'ցնդի, մերթ կ'ծիծաղի, մերթ կ'օրբայ, մերթ կ'շրջէ, մերթ կ'կծէ, և թերևս շրջմոլի հուրի պէս ամեն բանի վրայ նշոյլներ կ'արձակէ իրաւ, սակայն ինք կ'վառի՝ Քորէբի մորենիին պէս՝ այլ չայրեր, չլուսաւորեր, և մարելէն ետև՝ միաք ու հոգի աւելի մութը կ'թողու, այնպէս որ իր նպատակին հակառակ տպաւորութիւն մը կ'արտադրէ։ Ժողովրդական անուն ունի և սակայն ժողովրդեան անիմանալի բառեր, անոր ներքին զգացումները վիրաւորելու խօսքեր կ'խօսի, էկլէոփոյկոն շատիրն հարթելու միտք ունի, և սակայն ահագին ժայռեր կ'նետէ իր ճամբան, վրան եւրոպական ամենէ անուանի գիտուններու անունները դրած, ապոստոխ կ'անուանէ զինքն, և ուրիշին ազատութեան գէմ կտրուկ և ստէպ երկդիմի պատգամներ կ'արձակէ։ Հրահանգիչ չէ այդ ժողովրդական քարոզչան այլ խրատեցուցիչ, և եթէ ես քիչ մը թեթև կ'խօսիմ անոր վրայ ինքն ալ շատ ծանր չկշռեր իր թանչուն գրչով՝ ոչ ճշմարիտ գիտութեան նժարին մէջ, ոչ ազգային ներկայ տարբեր պիտոյից նկատառութեան մէջ և ոչ Հայաստանի վերաշինութեան միջոցներու մէջ։ Արձնական զգացում ու գրութիւն դիւրին է անդոսնել, բայց Ազատախոհեանն, ով որ է, քաջ պիտի դիտայ որ այսօր դերի ժողովուրդներն դէպ ի ազատութիւն մղելու՝ ի չգոյէ լաւագոյնի, հզօր գործի մ'է ազատ սկզբանց վրայ հիմնուած կրօնն, և Անկլիոյ, Ամերիկայի, աշխարհիս ամենէ ազատ երկիրներու, քաղաքական անկախութեան և ազատ քննադատութեան հաստատութեան սատար մաքրակրօններն (puritain) եղած են, ինչպէս կ'հաստատէ Պրքլ։ Եթէ բարեշրջութեան (évolution) օրէնքը լոկ բառ մը չէ, կրօնն ալ մաքրկային հիմնարկութեանց, մանաւանդ Հայոց մէջ՝ իր դերն ունի, բաւական է որ դերասաններն անդիմակ երևին տեսարանին վրայ։ Ձեմ ուզեր աւելի խօսիլ, և կ'յորդորեմ Պ. Ազատախոհեանն որ երբեքէ ծոյլ իր յառաջաբանին համապատասխան ընէ և Ազգին վիճակն ու ձկտումներն աչքէ չհեռացընէ. թող սկզբունքը սրվեցընէ և եղբակցութեան գործը ժողովրդեան թողու. տան հիմը չդրած պատը չքաշէ։ Ժողովուրդը դեռ կ'խորհի ու կ'հաւատայ Պ. Ազատախոհեանի սիրած Նէվատնին պէս, որ կ'ըսէ։ իր

Սկիզբք (principia) գործին մէջ. «Աշխարհ չէ Աստուած, ինչպէս կ'ըսեն ամենաստուածեանք. յաւիտենից գոյութիւն չէ առած՝ ինչպէս Հեմակեանք կ'ամաձէին. գիպուածն ու հարկը չեն ստեղծած զայն, ինչպէս կ'ըսէին Ստոյիկեանք. չէ ծնած հիւլէներու պատահական գործակցութենէ, ինչպէս Եպիկուրեանք կ'ձառէին, ոչ երկու իրարու թշնամի զօրութեանց հակառակութենէ, ինչպէս որ Պարսիկներն ու Մանիքեցիք կ'հաստատէին, ոչ հրեշտակներու կամ Եօներու (aeons) բղխմամբ, ինչպէս կ'յայտնէին մտականք (gnostics). ոչ Աստուծոյ գոյակից նիւթէն, ինչպէս Հերմոկէն կ'ըսէր, ոչ ենթադրելով մարդու ենթակայ ազատութեան և բարեգործութեան շնորհքը, ինչպէս վերջին ժամանակներս Սպինոզին տեսաւ, այլ աշխարհ ստեղծողն է մի, ամենազօր, յաւիտենական, արդար և բարի էակ մը.— Աստուած :»

Վօլթէր՝ որու փիլիսոփայական բառարանն ուրիշ բան է, Նէվտոնի այն գործն, ուր Յովհաննու Յայտնութիւնը մեկնելու կ'ձգնի՝ մեծ մարդուն տկար կողմը կ'անուանէ, և եթէ կ'ուզես, Սկիզբքէ այս դաւանութիւնն ալ, մարդկային ազգի տկար կողմն է, բայց բառարաններով չբուժիր այն :

ՇԱՀՆՈՒՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Անանուն հեղինակ մ'այս օրերս շարք մը գրական փորձեր կ'հրատարակէ «Ռուսիոյ պատերազմին առաջ ու ետք» մակգիրով, որ նշանակութեան արժանի են : Անգլիական թերթ մը՝ Բէլ–Մէլ Գէզէթ այս փորձերն հետզհետէ համառօտելով կ'հրատարակէ : Կը քաղենք անոնցմէ մաս մ'որ կրնայ օգնել Ռուսաստան անցած ներքին գործերն աւելի լաւ իմանալու համար :

«Հեղինակը կ'յայտնէ թէ Սլաւասէրներու համար նոր և մեծ առիթ մ'երեցաւ երբ Պոսնիոյ ապստամբութեան յաջորդեց Սէրվիոյ պատերազմը : Արքունիքն ու բարձր պաշտօնատարներն հակառակ էին պատերազմին : Արհամարհանօք և բարձրութեամբ կ'խօսէին Չէրնայէֆի և ռուս կամաւորներու վրայ, և իրաւամբ կ'վախնային որ

Ճշմարիտ ազգային կուսակցութենէ նպաստաւոր շարժում մը չլինի։ Սակայն Զարն դիտեց որ ստիպուած է տեղն տալ, ներել որ գունդագունդ սպայներ Սէրվիա թափին, և վերջնապրով մը յաղթական Թուրքերուն յաւաջխաղացը կեցրնել։ Այս բաւական չէր. Մոսկուայի մէջ խօսած անխորհուրդ ճառովն իւղ թափեց կրակին վրայ։ Սլաւասէրներն յաղթական էին, և բացէ ի բաց յայտարարեցին որ Ռուսիա՝ Լեհաստանը և Պալթիկի գաւառներուն անկախութիւնը նուաճելէն ետև՝ պէտք է որ իր գաւազանին ներքև միացընէ բոլոր սլաւեան ցեղերը։ Եթէ կառավարութիւնն անպատրաստ էր կատարել այս պաշտօնն, ասկից պիտի խնայուի որ անկարող է նաև իր նուիրական առաքելութիւնն ի գործ դնել և պարտաւոր է արմատական վերանորոգման մ'ենթարկիլ։ Այսպիսի լեզու մ'ահ ազդեց ծեր դիւանապետին, որ պատերազմին հակառակ էր, բայց կ'դողար որ իր ժողովրդականութիւնը կորուսելով չսահիպուի իր տեղն Իկնատիէֆի տալ։ Հարկ է նկատել որ այս շարժման մէջ մտան Ազատականներն ու Նիհիլիսդներն, թէև և ոչ մին սլաւեան այլանդակ յոյսերու հաղորդ էր։ Ազատականները կ'մտածէին որ եթէ կառավարութիւնը չյաջողի իր վրայ դրուած պաշտօնը գլուխ հանել՝ պիտի ստիպուի երկար ատենէ ի վեր խնդրուած Սահմանադրութիւնը շնորհել, Նիհիլիսդները կ'յուսային ռուսական բանակին պարտութեան, վասն զի հաւանօրէն այս պարտութիւնը յեղափոխութիւն պիտի գրգռէր։ Պատերազմին սկիզբներն Սլաւասէրներուն փքուն ակնկալութիւններն ի դերև ելան։ Նիքօլա մեծ դքսին, որ միայն իր սիրային արկածներով և պարտքերովը ծանօթ էր, ընդհանուր հրամանատար անուանիլը ծիծաղ շարժեց, իսկ երբ Մեծ-Դուքս Միքայել Կովկասեան բանակին հրամայելու կոչուեցաւ, զինք Ճանչցողներն ապշեցան մնացին։ Զօրապետներէն շատերն անծանօթ էին, մինչդեռ Դոտլպէնի առաջին կարգի հանճարն անգործ մնաց, վասն զի կերմանացի էր։ «Այս պատանիները կ'ուզեն որ իրենք կատարեն այս գործը» ըսաւ նա ժպտելով, և թերևս դուշակեց որ օր մը իր օգնութեան պիտի կարօտին։ Սակայն Սլաւասէրներն, 1870ին Ֆրանսացւոց ըրած փորձէն դաս մը չառնելով, կարծեցին թէ մինչև Կ. Պոլիս յաղթական պտոյտ մը պիտի ընեն, իսկ երբ տեսան որ իրենց մէկ պարագլուխն, Զէրբասքի իշխանն Պուլղարիոյ վերակազմին ընտրուած է, մեծ բան մը համարեցին։ Իրենց հաղթութիւնը ծանր փորձ մը կրեց երկու ամիս, մինչև որ ռուս բանակը Դանու-

բէն անցու ։ Այս հաստ Հայաստանի մէջ պարտութիւններ, և յետոյ Բլէվնա ։ Ամենէ փոքր զօրապետներու խորհրդոց դէմ Նիքօլա մեծ դուքն՝ այդ ամուր տեղուանքն յարձակմամբ գրաւելու անխոհեմ հրամանը տուած էր ։ Ի սկզբան հեռագիրն այս մասին լուր չղրկեց Ռուսաստան, բայց յետոյ անգլիական ու գերմանական աղբիւրներէ իմացան որ ռուս բանակը ծանր պարտութիւն մը կրած է ։ Այն ժամանակ փրթաւ զայրոյթն այն զօրավարներու անկարողութեան դէմ որ Ռուսիան այդ նուաստութեան ենթարկեր էին ։ Աքսաքոֆ, յայտարարութիւն մ'ուղղեց գահաժառանգ Դքսին և պահանջեց որ աւելի յաջողակ զօրապետներ ու քաղաքագէտներ կոչուին Զարին պաշտպանէն, և մատակարարներուն կաշառակերութիւնն երևան հանեց, որ անշուշտ սնանկութեան պիտի տանէր ։ Օրէ օր հասարակաց կարծիքն աւելի կծու ու յուսահատ կ'դառնար. կայսերական պահակները չհասած՝ երկրորդ յարձակում մ'եղաւ Բլէվնայի դէմ (այս անգամ կայսեր հաւանութեամբ) առանց յաջողագոյն ելքի, և այս նոր պարտութեամբ սկիզբը կ'առնու Նիհիլիստներու մեծ փորձը ։ Որքան պատերազմի զոհողութիւնները կ'ծանրանային այնքան Սլաւասէրներուն պարագլուխները կ'զայրանային ։ Ցայտնապէս ըսին որ եթէ Բլէվնայի առջև Ռուսաստան զոհ պիտի լինէր միայն Պոսնիոյ ու Պուլղարիոյ ազատութեամբ, հիմակ խաղաղութիւնն կարելի չէ մինչև որ Կ. Պոլիս չառնուի ։ Այս աղաղակն ընդհանուր դարձաւ և արդարացուց Թիէրին այն խօսքն զոր առաջին պարտութենէ ետք ըսաւ. — Թէ նկուն Ռուսներն աւելի պահանջող պիտի լինին քան թէ յաղթական Ռուսները ։» Ցայտնի էր որ Կայսրն իր մայրաքաղաքը պիտի կարենար դառնալ միայն երբ նշանաւոր յաղթութիւն մը տանէր ։ Ի վերջէ Բլէվնա ընկաւ, և ի դարձին Բէդրպուրկ Զարն խնդալին ընդունելութիւն մը գտաւ ։ Բայց շատ փոխուած մտաւ մայրաքաղաքն, ամառուան դէպքերն ծանր տպաւորութիւն մ'ըրած էին իր վրայ ։ Գիտէր թէ դէպքերն ինչպէս սպասեր էին իրաց հաստատեալ վիճակը, մինչև սնգամ անհամաձայնութեան ստուերը ձգեր էին իր գերդաստանին վրայ ։ Իր մեծ որդին՝ որու առանձնական կեանքն անստգանելի էր, բացէ ի բաց յայտներ էր իր արհամարհանքն հօրեղբօրը դէմ, և թուրքական պետութիւնը կործանելու փափաքողներուն կողմն անցեր էր, մինչդեռ Աղեքսանդր կ'ուզէր իր յարաբերութիւնը շարունակել Աւստրիոյ և Գերմանիոյ հետ, և ուշադիր միտ կ'դնէր Շուվալօֆ կոմ-

ափն խորհուրդներուն, որ անդադար Լոնտոնէն կ'գրէր որ դէպ ի Պօլիս արշաւ մը բրիտանական պատերազմի մը նշանը պիտի լինի։ Գործոց այս վիճակին մէջ՝ ռուսական զօրաց արագ ընթացքը նախորդ պարտութեանց չափ ծանր դարձաւ. Նոյն ինքն Կայսրը կ'ուզէր որ Ադրիանուպոլիս կանգ առնուի և խաղաղութեան համար բանակցութիւններն սկսուին, բայց դահամառանգ իշխանը, Կորչաքօֆ և Իկնադիեֆ հակառակը կ'ուզէին, առարկելով որ եթէ բանակը յանդուգն արշաւ մ'ընէ միայն՝ կառավարութեան իշխանութիւնը կը հաստատուի։ Իկնատիեֆ խաղաղութեան համար բանակցելու պաշտօնը ստանձնեց, թէև երեք Կայսերաց համաձայնութեան հակառակ՝ խաղաղութեան պայմանները ծածուկ մնացին Գերմանիոյ և Աւստրիոյ։ Այս անհեռատես փորձն՝ Եւրոպիոյ վրայ կատարուած իրողութեան մը հարկը գնելու մասին, մեծ վտանգներու ենթարկեց Ռուսիան։ Անկարելի եղաւ ծածկել Եւրոպայէն այս իրողութիւնն որ Ռուսիա անկարող էր նոր պատերազմի մը բեռը կրել, և սակայն Այի–Ստէֆանոսի պայմանագիրն իսկ Ռուսիոյ հասարակաց կարծիքը գոհ չըրաւ, վասն զի կայսերական արծիւն Սոփիայի մզկիթին առջև կանգ առեր էր, երբ բրիտանական նաւատորմը Պոսփորի մէջ երևցաւ։ Մէկ կողմէ դաշնագրին պայմաններն իբրև անձնուրացութեան սահմանի մէջ գրուած կ'համարէին Սլաւասէրներն, միւս կողմէ ակներև էր որ Եւրոպա երբէք չպիտի վաւերէր այդ պայմանները։ Կայսրն բացորոշ կ'գիտէր ու կ'հասկնար խնդրոյն վիճակն, ակամայ գրաւ Պիսմարգ իշխանին որ չափաւորութեան յորդոր կ'կարդար, և հրաւիրեց Շուվալօֆ կոմսն, որ շուտով հաւանութիւն առաւ Այի–Ստէֆանոսի դաշնագիրն Քօնկրէի մ'ենթարկելու։ Արդէն իբրև նուաստութիւն կ'համարուէր այս Ռուսիոյ մէջ թէև յոյս կար որ Պէրլինի մէջ մեծ զիջումներ չպիտի լինէին, բայց երբ տեսան որ Ռուսիա պիտի ստիպուի Ռումէլին եւ այլն և Պոսնիան Աւստրիոյ յանձնել, դժգոհութիւն ամեն կողմ սփռեց։ Շուալօֆ յուլիսի 3ին խօսած մէկ ճառին մէջ յայտնեց թէ արդար դատին դէմ դաւաճանութիւն կայ և թէ այդ ամօթալի պայմաններուն գլուխ ծռող դիւանագէտներն են միայն բուն Նիհիլիստները, որ ոչ ռուսական ազնուութիւնն, ոչ Ռուսիոյ ժողովուրդը, ոչ օրթոտոքս եկեղեցին կ'ճանչեն. յոյս մը կար միայն, թէ Ցարը պիտի պաշտպանէ արդար դատը, զոր ինք նուիրական անուանեց։ Այս յոյսը պարապ ելաւ, և զայրոյթը սաստկացաւ։ Կառավարութիւնն

այս պարտութեան իբրև պատճառ Պիսմարգի մեքենայութիւնը կը հրատարակէր։ Զինուորներն ի դարձին տեսի հրահրեցին բոցն յայտնելով թէ ինչ սոսկալի նեղութիւններ քաշեր էին։ Ինչո՞ւ Թուրքերն լաւագոյն հրացաններ, առատ պաշար, տաքուկ զգեստներ, լաւ մուճակներ ունենան, մինչդեռ իրենք առանց վրանի, աշխարհացոյցի, դիտակի մնան։ Ինչո՞ւ համար զինուորներու կողմէ աղգականաց ղրկուած դիրերը կորուած էին. ինչո՞ւ համար հաղարաւոր հիւանդ ու վիրաւոր կ'մեռնէին բժշկի, դեղի և սնունդի պակասութենէ։ Քրիմի պատերազմին ժամանակ՝ բանակն ամեն բան առատ կ'վայելէր, թէև երկաթուղի չկար։ Օտէսայի մէջ դատեր բայուեցան մատակարարներու դէմ՝ որ անբաւ գումարներ խորեր էին, այլ բարձրագոյն հրամանաւ արդարացան։ Գանձային վիճակն ողորմելի էր։ Պ. Ռէօտէրն, փորձառու պաշտօնեայ մը, պաշտօնը թողուց յուսահատ։ Ի զուր՝ իր յաջորդը՝ Կրիյկ զօրապետը փորձեց փոխառութիւն մ'ընելու, և միայն եկամուտի վրայ տուրքը հաստատեց։ Փրկութեան միակ միջոցն — ծախուց նուազում, զօրաց պիտէին սեղմումը, վարչութեան պարզութիւնն, և 34 միլիոնի հասնող ռոճիկներու յապաւումն — նա չիշխեց առաջարկելու։ Պէրլինի դաշնադրէն անմիջապէս ետքն սկսաւ քաղաքական սպանութեանց և ապստամբութեանց թուականը։ Վէրա Սասուլիչ պարն սկսաւ և երկրորդ Շարլզ Քորդէյի մը պէս անմեղ հրատարակուեցաւ։ Քրաբօդքին իշխանէն ետք՝ սպաննուեցան Պ. Հէրբին, Մէզէնցօֆ և Դրէբօֆ զօրապետները, մինչև որ Զարին կենաց դէմ դաւաճանութիւնն սարսափի իշխանութիւնը պատճառեց, որ տեւական չերևիր։ Սօլովիէֆի դատը ցոյց տուաւ որ այս պաղարիւն մոլեռանդը բոլոր Պետութեան մէջ սփռուած դաւադրութեան գործին է։ Կառավարութեան կուսակից մը չելաւ, ընդ հակառակն՝ Զէրնիկօվի կառավարութեան պատգամաւորներու յայտարարութիւնը թէ անիշխանական գաղափարները բռնի չեն ջնջուիր՝ ընդունուեցաւ։ Իրօք՝ պատերազմն 1863–77 կառավարական դրութիւնը խախտեց։ Բայց նոր թեական մը կ'սկսի։ Եւրոպա Ռուսաստան կղզեացած, Աւստրիա բարձր դիրք մը բռնած է, և Պիսմարգի այցելութիւնն ի Վիեննա ցոյց կ'տայ որ Գերմանիա պիտի պաշտպանէ Աւստրիան իր արևելեան քաղաքականութեան մէջ։ Կ'մնայ տեսնել թէ Զարն վերջապէս պիտի փոխէ՞ իր կառավարական դրութիւնն ու կարդ պիտի հաստատէ։»

Խմբագիր—Տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

ՓՈՐՁ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԱԶԳԱՑԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

Տարեկան գինն ամեն տեղ — 10 ռուբլի:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԹԵՐԹ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան գինն ամեն տեղ — 6 ռուբլի:

ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՔԱՂ. ԱԶԳ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Տարեկան գին — 8 ռուբլի:

ՄԾԱԿ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Տարեկան գին — 10 ռուբլի:

Այս հայերէն թերթերուն, որ կ'հրատարակուին ի Թիֆլիզ, բաժանորդ գրուիլ ուզողները կրնան դիմել կամ գրել առ. Պ. ՊԱՐՈՅՐ, Կ. Պօլիս, Ղալաթիա, մաքսատան դիմացը, Քէօչէօզլու խան, թիւ 12–13.